

FEJEZETEK AZ ESZTERGOMI VÁRHEGY KÖZÉPKORI ÉPÜLETEINEK UTÓÉLETÉBŐL*

(PUSZTULÁS- ÉS KUTATÁSTÖRTÉNET)

RABB PÉTER**

Esztergom a középkori Magyarország egyik legfontosabb központja volt. A szárazföldi és vízi kereskedelmi útvonalak metszéspontjában megtelepült város királyi és érseki székhelyként több évszázadon át meghatározó szerepet töltött be az ország politikai, gazdasági és kulturális életében egyaránt. Ha szétnézünk a mai Esztergomban, nem sok jelét látjuk e korábbi fényes időszaknak. Sem a városban, sem a Várhegyen nem találkozhatunk jelentős kiterjedésű középkori emlékekkel, azokat a törökellenes háborúk nagyjából elpusztították. A 18. század elején újjáéledő város a korábbi település elegyengetett romjain alakult ki, ezen a területen tehát régészeti kutatással számos középkori emlék hozható felszínre. Ezzel szemben a Várhegyen az ostromokat átvészelő maradványok áldozatul estek az érseki központ építésének, ezért itt a feltárásnak csak korlátozott lehetőségei vannak. A Várhegy forrásokból, illetve a 18–19. századi építkezéseket kísérő felmérésekből ismert középkori képét elsősorban a történészek és a régészek rajzolták meg. Ezen tanulmány a középkori emlékek pusztulásának és feltárásának történetéből kíván néhány említésre érdemes epizódot az Olvasó elé tárni azzal a nem titkolt céllal, hogy felhívja a figyelmet a Várhegy épületmaradványainak méltatlan utóéletére.

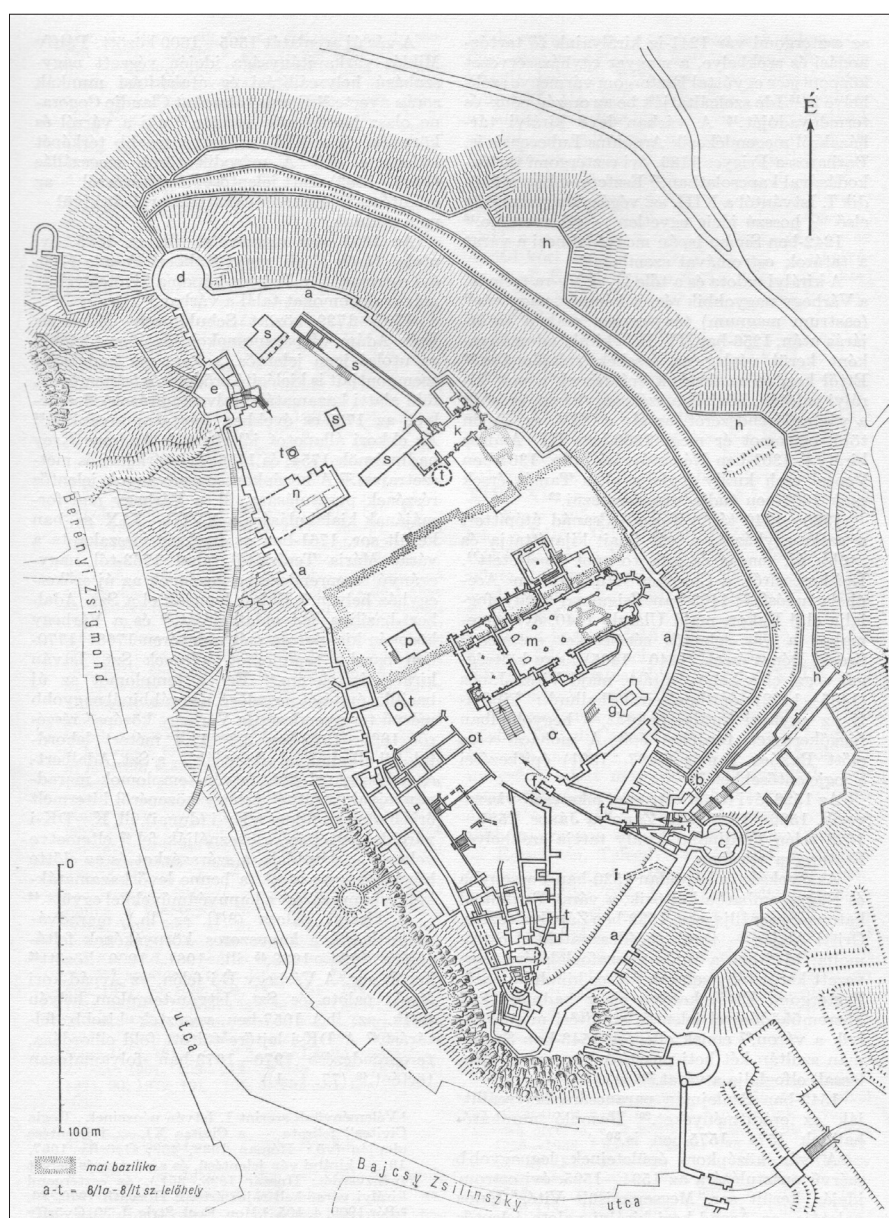
Kulcsszavak: Esztergom, a Kárpát-medence középkori építészetének története, Vitéz János palotája

Ha szétnézünk az esztergomi Várhegyen, kevés jelét láthatjuk annak, hogy a középkori Magyarország egyik legfontosabb központjának helyén állunk (*1. ábra*). Város a föld alatt – ezzel kezdte egyik kitűnő tanulmányát Horváth István, melyben beszámolt arról, hogy az újkori Esztergom a korábbi városok több méter vastag, elegyengetett törmelékén eresztett gyökeret.¹ Ha a Várhegyre nézünk, merőben más folyamat megdöbbentő eredményét láthatjuk. Itt nemcsak elpusztultak,

* A szerkesztőség örömmel veszi a hozzászólásokat, és a vita érdekében közli a következő számokban a beérkező véleményeket.

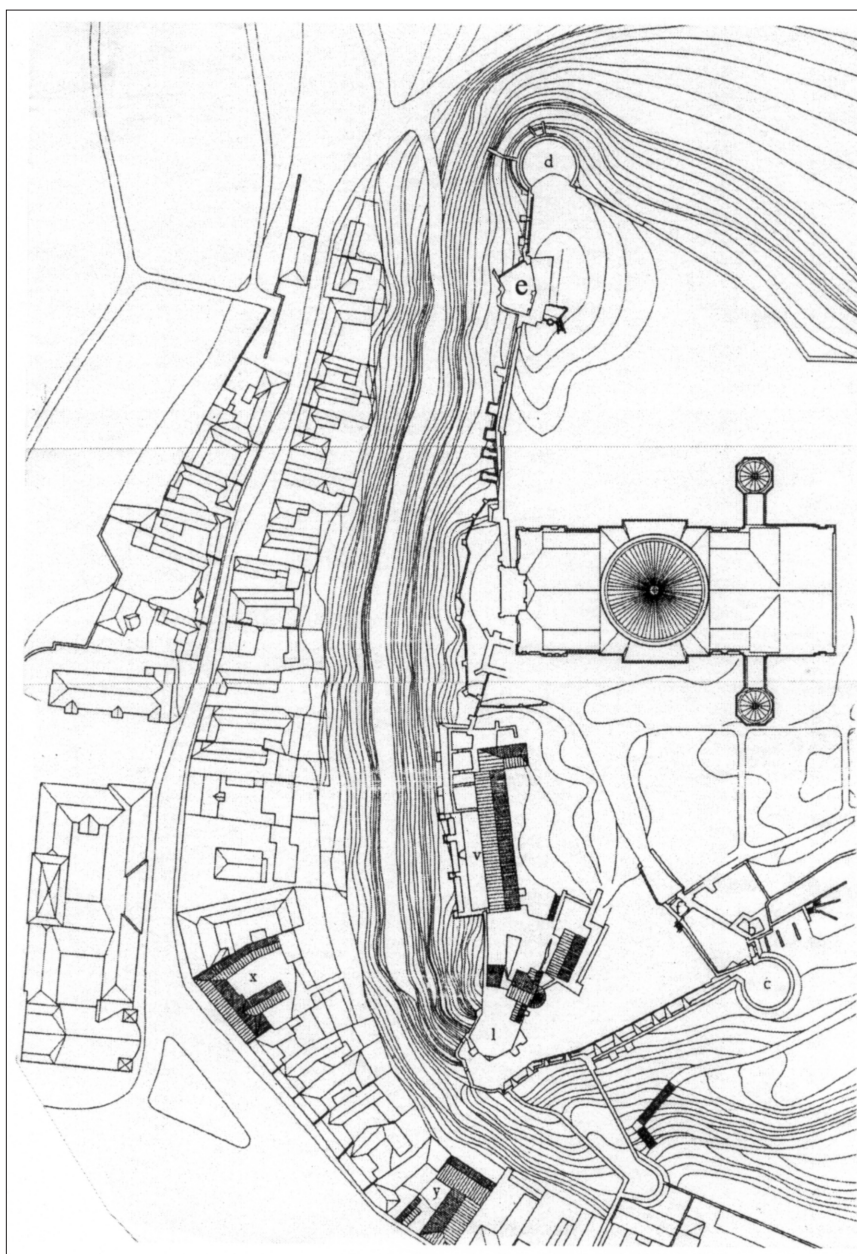
** Építész, egyetemi adjunktus. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3. K II. 60. Tel.: 463-1330; fax: 463-1638; e-mail: rabb@et.bme.hu

¹ Horváth 1978. 297–343.

1. ábra. A Várhegy épületeinek feltételezett elhelyezkedése (Horváth 1979. 85.)

Jelmagyarázat: a = várfalak, b = budai torony, c = keleti rondella, d = északi rondella, e = kiskapu, f = várkapu, g = öreg torony, h = keleti védművek, i = alagutak, j = fedelmi palota, k = Szent István protomártír templom, l = királyi, majd érseki palota, m = Szent Adalbert-templom, n = Árpád-kori érseki palota, o = káptalanház, p = préposti ház, r = Vitéz János függőkertje, s = egyéb épületek, t = vízellátás

2. ábra. A Várhegy helyszínrajza 1992-ben. A szerző rajza

Jelmagyarázat: b = budai torony, c = keleti rondella, d = északi rondella, e = kiskapu, f = várkapu,
l = Vármúzeum (Lipót-bástya), v = „kaszárnya-épület”, x = Balassa múzeum központi épülete,
y = Balassa múzeum kiállítóépülete

hanem többségükben egyszerűen eltűntek a középkori épületek (2. ábra). Legtöbbjük helye nagyjából egy képzeletbeli harmadik emelet magasságában lehet. Hogy a Várhegy középkori állapotáról ennek ellenére képet tudunk alkotni, az egyrészt a kutatók – régészek, történészek – munkájának, másrészt – és sokkal inkább – a véletlen szerencsének köszönhető. A középkori épületmaradványok esztergomi utóéletét – ezáltal pedig a róluk alkotott mai ismeretünket – a pusztulás és a feltárás (újjászületés?) egymást sokszor gyengítő, néha inspiráló, de mindenképp együttes eseménysora határozta meg. Ennek a folyamatnak néhány állomását szeretném az Olvasóval megismertetni.

A középkori eredetű épületek pusztulása a törökök magyarországi megjelenésével vette kezdetét. Ugyan korábban is ostromolták Esztergom várát – 1241–1242 telén a tatárok támadták sikertelenül, 1299-ben III. András foglalta el, 1304-ben Vencel cseh király fosztotta ki, két évvel később I. Károly vette be ostrommal, 1313-ban Csák Máté pusztította, 1403-ban Zsigmond embere, Stibor vajda rongálta meg többhetes küzdelemben, 1440-ben Ulászló, 1471-ben pedig Mátyás szállta meg –, de ezen támadások nem okoz(hat)ták az építmények jelentős pusztulását.² A Várhegy topográfiai és domborzati viszonyai, illetve a többször is átépített várfalak miatt az ostromágyúk megjelenése előtti időszakban a vár csak csellel vagy alkuval volt bevehető. Kálti Márk is ezt a tényt erősíti meg akkor, amikor Telegdi Csanád 1330 és 1349 közötti építkezéseinek ismertetésekor azt írja:

„... a vár, erős tornyai okán bevehető immár nem vala ...”³

Ennek következtében a pusztító ostromnak nem volt értelme, a vár körülrzése inkább a támadó fél érveinek nyomatékául szolgált. Egyedül Ulászló 1440 nyarára tehető támadása kivétel ez alól, amikor is a sebtében megkoronázott király az ostrom előkészítéseként a szomszédos Szent Tamás-hegyen erődítést építtetett. Ekkor merült fel először a Várhegy közelében emelkedő magaslat stratégiai jelentősége, már a legújabb ostromtechnika szempontjait figyelembe véve. A későbbiekben éppen a Szent Tamás-hegy léte és elhelyezkedése tette a Várhegyet kiszolgáltatottá az ágyúkkal szemben.⁴ Ekkor azonban még a Várhegy épületei elkerülték a pusztulást, mert a várat védő Széchy Dénes érsek megadta magát.

² Esztergom várának és városainak hadi történetét Csorba Csaba lenyűgöző alaposággal foglalta össze. Ő hívta fel munkájában arra a meglepő tényre a figyelmet, hogy a fent említett ostromok általában nem Esztergom stratégiai szerepével függenek össze, hanem azzal, hogy az esztergomi érsekek a törvényes uralkodóval szemben „tendenciózusan” – 1299 és 1471 között négy alkalommal – a mindenkori trónkövetelők oldalára álltak. Csorba 1978. 37.

³ Dercsényi–Zolnay 1983. 97.

⁴ Ezt a problémát korabeli utazók is észrevették. A németalföldi Jakob Tollius azt írta 1697-ben a várról, hogy: „...nagyobb a híre, mint amelyet megérdemel: ugyanis [...] a közvetlen közelében magasodó Szent Tamás-hegy miatt nem annyira nehéz megostromolni.” Közli: Tóth 1986. 121.

A Várhegy épületeinek mindegyikéről természetesen nem állíthatjuk, hogy építésükkor elsődlegesen a stratégiai szempontokat vették figyelembe. Különösen igaz ez Széchy Dénes és Vitéz János építkezéseire, melyek legjelentősebb eredménye a Vitéz-palotának nevezett hatalmas épületegyüttes. Lovagterme és az előtte húzódó, Dunára néző loggia vékony, áttört falaival, egy traktusnyival a várfal elé állított tömegével inkább akadálya, mint segítője lehetett volna egy ostrom elleni sikeres védekezésnek. Esztergom azonban ekkor még egy nagy kiterjedésű, önálló ország kellős közepén helyezkedett el, aligha kellett állandó katonai védelemre berendezkednie.

Ez a helyzet 1526 és 1543 között sem változott meg alapvetően. 1526 őszén ugyan a törökök ostrom alá vették, de a Várhegy épületei nem sérülhettek meg jelentősen, hiszen 1526–1527 telét János király itt, s nem a leégett budai várban töltötte.⁵ A következő év augusztusában már gazdát cserélt a vár, ekkor azonban nem Szulejmán birtokába, hanem a János király vetélytársaként fellépő Ferdinánd kezébe került, akinek a várat a megrettent Várday Pál érsek harc nélkül átadta. Ahogy Istvánffy Miklós megfogalmazta:

„... Ferdinánd [...] Esztergomba mene, és Várday Páltól, annak az helynek főpapjától kiváltképpen való örömmel, bizontalan mindazáltal, ha nem tettetéssel valóval, vagy olyan nagy hadtól való félelmétől való elijedésével vagy másoknak állhatatlan példájokkal fogadtatnék.”⁶

Mindössze két esztendeig örülhetett Ferdinánd, hogy Esztergomot a magáénak tudhatja, mert 1529 szeptemberében a székében hagyott Várday Pál ismét átadta a várat, ezúttal a Bécs alá igyekvő Szulejmán szultánnak. Lássuk ismét Istvánffy tudósítását:

„Ilyen módon menvén az török seregek, mikoron Esztergomban értenek volna, azoknak menetelőktől megrettenvén Várday Pál érsek, noha annakelőtte Ferdinánd pártjára Jánost elhagyván állott volna, [...] azonnal követeket küldvén az táborban Szulimánhoz [...], magát oltalma alá ajánlja, és [...] másodnapon [...] háromszáz lovasokkal s megannyi gyalogokkal az táborba mene.”⁷

A hadjáratról kiadott szokásos szultáni Fethnéme az alábbiakat közölte Esztergom váráról:

„Amint így haladtam [...] Iszturgum nevű igen erős vár felé; amely magas hegyeken épült, s melynek tornyai égig érnek bátyái hegyhez hasonló, nagy terjedelmű külvárosa tele nyomorult gyaurokkal...”⁸

⁵ Csorba 1978. 53.

⁶ Istvánffy 2001. 240.

⁷ Istvánffy 2001. 268.

⁸ Csorba 1978. 60.

Ez az egyik legelső, datált leírás a Várhegy épületeiről, amit elsősorban a később keletkezett török tudósításokkal, útleírásokkal lesz érdemes összehasonlítani, ha a pusztulás mértékét és szakaszait kívánjuk meghatározni.

A sikertelen ostromot felhagyó, Bécs alól elvonuló török sereg nyomában lopakodó Niclas Salm, Ferdinánd egyik hadvezére kísérletet tett a vár elfoglalására, de a támadást a Várday által hátrahagyott Muthnoky Mihály érseki kapitány keményen és sikeresen visszaverte. A vár Ferdinánd kezébe kerülésére mégis csupán két hónapot kellett várni, mert az időközben a várba – és János oldalára – visszatért Várday érsek azt 1531 januárjában átengedte – négy év alatt harmadszor – Wilhelm Roggendorfnak. A várat megszállták Ferdinánd katonái, s mivel fizetést nem kaptak, különösen a spanyol, de még a lengyel és szász zsoldosok is a környék prédálásából tartották fenn magukat.⁹ Ez a pusztítás kiegészült a vár és a két város, az érseki Víziváros és a királyi város „stratégiai szempontok” szerinti átalakításával, néhány, a védekezést akadályozó épület, tető lebontásával. Egy szemtanú eképpen számolt be a katonák tetteiről:

„... a katonák és ezek társai a sajkások felette sok kárt csináltak Esztergomban. Habár annak külső részei is [itt nyilván a városok faláról van szó] régóta fallal vannak körükerítve, mégis behatoltak, és előbb a palánkokat, utóbb a háznak fából készült emeleit szétszedték, elhurcolták, hogy elégessék.”¹⁰

A török szultán bosszújára csak a jövő év nyaráig kellett várni. Miközben a török főssereg Bécs felé nyomult, addig János király serege Lodovico Gritti vezetésével 1532 augusztusában az esztergomi várat hosszan, de eredménytelenül ostromolta. Ekkor rongálódott meg súlyosan a királyi városban álló ferences templom szentélye és a kolostor épülete.¹¹

A vár – a későbbi évtizedekhez képest – békésnek tekinthető élete 1541-ben ért véget azzal, hogy Buda végleg török kézre került. Ekkor ugyanis Esztergom végvárrá, a legtöbbet ostromlott magyarországi erődítéssé vált. Egyrészt azért, mert a török által elfoglalt hódoltsági terület, illetve a Ferdinánd uralma alatt álló királyi Magyarország közötti határvonal közelében helyezkedett el, s a két fél erőviszonyaiban bekövetkező legcsekélyebb változás is magával hozta a vár és környékének hadszíntérre válását. Másrészt pedig, mert túlontúl közel esett Budához, melynek elfoglalása vagy megtartása mindkét fél számára alapvető jelentőségű volt, s ehhez a legfontosabb biztosítékot egyértelműen Esztergom birtoklása nyújtotta.

A 140 évig tartó török megszállás 1543 augusztusában kezdődött, amikor Szulejmán szultán 17 napig tartó kemény ostrommal bevette a várat. A több oldal-

⁹ Csorba 1978. 69.

¹⁰ Horváth 1978. 328.

¹¹ Csorba 1978. 72., Horváth 1979. 144–147.

ról sűrűn lövetett, utóbb a vízellátástól is megfosztott védők végül megadták magukat.¹² Az ostrom során 9544 ágyúgolyó és 2000-nél is több puskagolyó csapódott be a várba,¹³ ahol a pusztítás jelentős méretű lehetett. Maga Szinán csasz így fogalmaz:

*„... mi ezt a várat hét nap óta lövetjük s minden felől a földdel egyenlővé tettük.”*¹⁴

Istvánffy Miklós tudósítása szerint megsérült a Szent Adalbert-székesegyház „a várból messzire kinyúló és védelemre alkalmatlan” szentélye, melynek leomlott kváderköveiből a szultán a vár keleti oldalán egy bástyát emeltetett, magát a kifosztott épületet pedig Szinán mesterrel dzsámivá alakíttatta. A Szent István protomártír templom sem kerülhette el sorsát, mint ahogy arról Dzselaázáde Musztafa beszámolt:

*„...a templomokban lakó bálványképeket ledöntötték [...] a különféle színű márványból faragott művészi bálványképeket a csodálatos festményekkel együtt összetörték, az arany- és ezüstkresztet darabokra zúzták és földre tiporták.”*¹⁵

A Várhegy déli csúcsán álló Fehér torony, mely a III. Béla kori palota magja volt, még az ostrom előtt elszenvedte az első komolyabb sérülést. Ekkor ugyanis a védekezésre felkészülve a várparancsnok lebontatta a torony tetőszerkezetét és a falát is egészen a boltozatok magasságáig azért, hogy ott ágyúállást alakítson ki. Várday érsek minden tiltakozása ellenére az ágyúk a helyükön maradtak, s hatásukra a torony jelentős károkat szenvedett, az elsütésük során fellépő lökésszerű dinamikus terhelés következtében a legfelső szint boltozata beszakadt.¹⁶ Ekkor, vélhetően szintén még az ostrom előtt, jutottak hasonló sorsra a vár keleti előterében álló kánonoki házak, melyeket maga a várórség rombolt le, nehogy fedezéket nyújtson a támadóknak.¹⁷

A pusztítás természetesen nem volt teljes mértékű. Az előbb már idézett Dzselaázáde Musztafa – aki Szulejmán kíséretében járta be a várat – az alábbiakat írta:

*„...a győzelmes padisah ő felsége lóra ülven, az állam oszlopaival együtt megtekintette az elfoglalt várat. Miután a gyönyörű palotát [itt minden bizonnyal a Vitéz-palotáról van szó] – amely a paradicsom palotájának mintaképe, s ablakaiból letekintve a földgömb csak egy porszemnek látszik – szerencsétlenül látogatásával [...] az új dzsámiba [az átalakított Szent Adalbert-székesegyházba] ment.”*¹⁸

¹² Csorba 1978. 87–99.

¹³ Horváth 1978. 329.

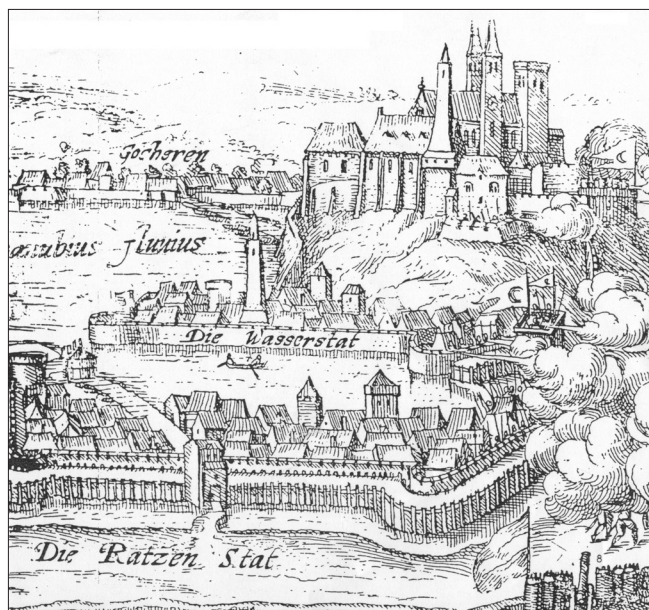
¹⁴ Csorba 1978. 96.

¹⁵ Horváth 1979. 102.

¹⁶ Horváth 1979. 100.

¹⁷ Prokopp Gy. 1977. 261.

¹⁸ Horváth–Vukov 1986. 19.

3. ábra. Ismeretlen szerző műve az esztergomi várról 1595-ben, amely még épnek mutatja a támpilléres Vitéz-palotát (Horváth 1990b. 92.)

1573-ban, császári követként Stefan Gerlach, majd 1587 februárjában Reinhold von Lubenau járt a várban, akik tapasztalataikról az alábbiakban számoltak be. Előbb lássuk, mit írt Gerlach:

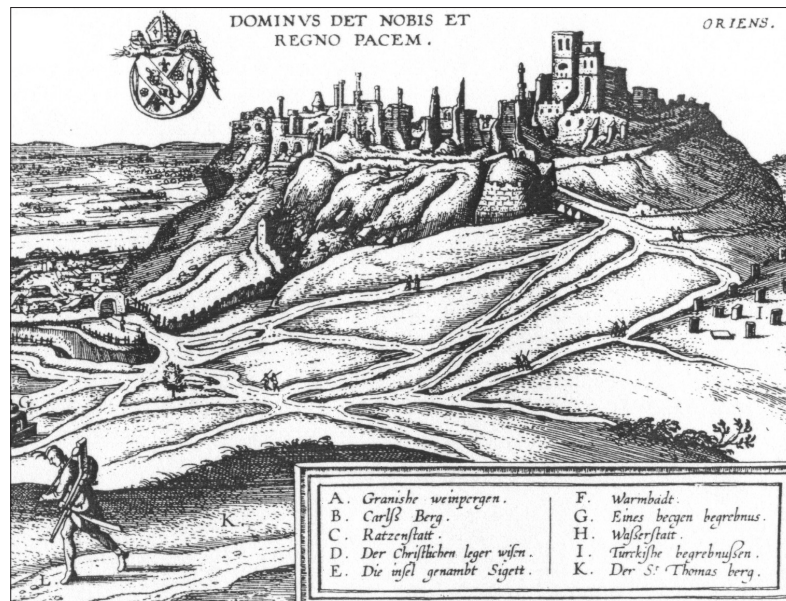
„Régen az érsek lakott benne [mármint a palotában]. Még most is a Duna felé látható egy terme [...] Közvetlenül mellette áll egy nagyobb, szélesebb terem aranyozott födém-mel. A teremben a magyar királyok falfestményei, de a szemek itt is kiszúrva. Előtte a Duna felé szép folyosó...”¹⁹

Ehhez hasonló állapotról számolt be Lubenau is:

„Először a várba vezettek fel minket, amely magas hegyen fekszik, és két erős fallal van védve. Egyébként megfelelően és pompásan épített vár volt. Most azonban pusztul minden, s úgy fest, mintha az ellenség tegnap foglalta volna el és kifosztotta volna. Semmit sem építenek fel a törökök, ami egyszer tönkre ment. Valamikor a magyar érsek lakott benne s gyönyörű székháza volt, amiből még sok rész fennmaradt, mint majd látni fogjuk.”²⁰

¹⁹ Horváth–Vukov 1986. 19.

²⁰ Horváth 1990b. 37.

4. ábra. G. Houfnagel metszete az esztergomi várról 1595-ből, mely a „sikeres” ostrom következményeit mutatja (Rózsa 1959. VI. tábla)

Ez a két tudósítás több szempontból is fontos számunkra. Egyrészt azért, mert egyértelművé teszik, hogy a Várhegy épületeinek jó része több-kevesebb kárral ugyan, de átvészelte az ostromot, másrészt, mert rávilágít a pusztulás egyik legfőbb okára, a nemtörődömségre.

Nem sokkal e két utazó távozása után azonban drámai változás következett be a várban. A keresztény seregek 1594–1595. évi két, egymást követő ostroma végleg megpecsételte az épületek sorsát. Míg az ostrom előtt készült látkép a Várhegyet szinte érintetlen állapotban örökítette meg (3. ábra), addig az 1595-ös ostromról, illetve az azt követően készült metszetek már tető nélkül meredező falcsonkokat, hatalmas réseket és romokat ábrázolnak (4. ábra). 1594. május 9-én a keresztény seregek ágyúlövéseitől a Szent Adalbert-templom kigyulladt, a benne tárolt lőpor felrobbant és az eddig még megmaradt épületet romba döntötte.²¹ Az ekkor a várparancsnok szállásául szolgáló Árpád-kori érseki palota nyugati oldala megsemmisült, a Vitéz-palota kiégett, külső traktusa leomlott.

Az ostromok utáni állapotról ismét két szemtanú tudósítását idézem, Evlia Cselebiét és Auer János Ferdinándét, akik egyazon évben, 1663-ban, de eltérő

²¹ Horváth 1979. 102.

okokból (Auer fogolyként) tettek látogatást a Várhegyen. Lássuk előbb, mit írt Cselebi:

*„E kapun belül most a pasák palotája van, [...] itt a kilátó helyet Szeráj-burunnak (Palota foknak) nevezik. [...] Néhányszor azonban megrongálódott, azért megcsonkítva maradt fenn.”*²²

Auer pedig arról tett említést, hogy:

*„... a szép teremnek több, mint a fele a dunai oldalon leszakadt és megsemmisült.”*²³

Az 1595–1605 közötti keresztény uralom idején, Pálffy Miklós várkapitánysága alatt Claudio Cogorano irányításával nagyszabású helyreállítási és átalakítási munkák folytak a várban, s az olasz hadmérnök nevéhez köthető a vár és környékének feltérképezése is.²⁴ Ezen időszakban született néhány, a várvédő katonák által hátrahagyott falfirka is. Több ilyen került elő az Árpád-kori királyi palota nyugati falának foltonként megmaradt vakolatában, illetve a várkápolna freskójába karcolva.²⁵ Ezek a feliratok egyrészt sajátos kultúrtörténeti adalékként színesítik a zsoldosok itteni életéről alkotott képet, másrészt – amennyiben datálni lehet azokat – segítséget nyújthatnak a palotamag törmelékkel történő feltöltődésének időbeli behatárolásához is. Ez a folyamat nemcsak spontán módon, hanem előre megfontolt szándékkal is történhetett. A várat védő katonaság az esetleges ostromra felkészülve eltávolított minden olyan szerkezetet (tetők, boltozatok, épületszemek, felesleges építmények), amely leégéssel, leomlással fenyegetett, a mozgást és a szabad kilátást akadályozta. Ezzel párhuzamosan stratégiai fontosságú pontokon az ágyúállások számára szilárd, nagy kiterjedésű, sík felületű bástyák kialakítása is szükségesnek mutatkozott. E két folyamat – utóbb szerencsésnek minősíthető – együttes hatásaként a Fehér torony leomlott felső szintjeinek romjait nem távolították el, hanem az alsóbb szintek feltöltésére használták. A palotamag betöltése talán a törökök 1605. évi ostromára való felkészülés során történt, s annyira sikeres volt, hogy 1663-as, az előzőekben már említett látogatásakor Evlia Cselebi a királyi palota helyén már csak a nevét őrző fokot találta.²⁶

A következő, feltételezhetően jelentős pusztítással járó ostromra 1683-ban került sor, amikor is Sobiesky János és Lotharingiai Károly serege a törököket végleg kiűzte a vár falai közül. A rövid, de heves ütközetben mintegy 8000 nehéz ágyúgo-

²² Cselebi 1904. 271.

²³ Horváth–Vukov 1986. 21.

²⁴ Horváth 1979. 86.

²⁵ Prokopp M. 1973. 189., Horváth 1979. 100.

²⁶ Horváth 1979. 100.

lyó tarolta le azt, ami eddig a Várhegyen megmaradt.²⁷ Az előzőekben ismertetett módon megőrződött Árpád-kori palotamag föld alatt rejtőző maradványai 1706-ban kerültek ismét végveszélybe. Rákóczi több hét sikertelen ostroma után az ekkor már Lipót császárról elnevezett bástya alatt elhelyezett akna felrobbantásával fenyegetve tudta Kuckländer várparancsokat megadásra bírni.²⁸ Amennyiben Kuckländer állhatatosabb, III. Béla palotájából semmi kézzelfogható maradvánnyal sem rendelkezének.

A várat végül s utoljára Starhemberg császári generális foglalta vissza, a kurucok mindössze egyhavi esztergomi uralmát felszámolva. Ekkortól a Várhegy épületei és védművei egészen 1762-ig az osztrák katonaság kezén maradtak, az érsekség – 1691-ben szerződésben garantált – tulajdonjoga csak formális volt. Ennek az időszaknak máig fennmaradt építészeti emléke a „kaszánya-épület”, mely a Vitéz-palota belső traktusa felett – tehát valójában a III. Béla kori palotaszárnny helyén – áll, s falában számos középkori maradványt őriz, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A 18. század első felében Esztergom még nem heverte ki az előző másfél száz esztendő pusztítását. Maguk a városok korábbi területüknek csak töredékét töltötték ki, s inkább falvaknak tűntek. Az angol utazó és tudós, Richard Pococke 1737. évi leírása szerint:

*„Ez a hely egykor a magyar királyok székhelye volt, de ma inkább nagy falunak néz ki, mint városnak, minthogy nincs kereskedelem, mindenki földműveléssel foglalkozik.”*²⁹

Ugyanez az állapot jellemezte a Várhegy ekkori képét is. Ezt az állapotot mutatja 1756-ban Andreas Krey hadmérnök páratlanul pontos és művészien megrajzolt helyszínrajza (5. ábra). Ha összehasonlítjuk a Régészeti Topográfiában közölt helyszínrajzot (2. ábra) a Krey által készített felméréssel, láthatjuk, az épületek nagy részéről csak az ő rajza alapján alkothatunk képet.³⁰ Munkája – térképe és metszetei – a Várhegy korábbi történetét feltárni igyekvő kutatók máig legfontosabb adatbázisa, hiszen katonához illő precizitású felvételezését az érseki építkezésekkel még nem háborgatott romok között végezte.

Ekkoriban még számos töredék, épületrészlet idézte a korábbi, békésebb századok emlékét. A Bakócz-kápolna önálló épületként, szinte érintetlenül állt, mellette pedig, igaz, erősen romos állapotban és jelentős részben törmelékkel borítottan, de megvolt még a Szent Adalbert-székesegyház és a hegytető középső részének több

²⁷ Horváth 1978. 306.

²⁸ Csorba 1978. 211.

²⁹ G. Györffy 1991. 56.

³⁰ Andreas Krey 1756. évi térképét és metszeteit magyarázó szövegekkel kísérve közölte: Vilányi 1891.

5. ábra. Andreas Krey térképe 1756-ból. A szerző rajza az eredeti térkép alapján
 Jelmagyarázat: c = keleti rondella, d = északi rondella, e = kiskapu, f = várkapu, g = öreg torony,
 h = keleti védművek, j = fejedelmi palota, k = Szent István protomártír templom, l = királyi, majd
 érseki palota, n = Árpád-kori érseki palota, o = káptalanház, p = préposti ház, t = vízellátás,
 v = „kaszárnya-épület”, z = Bakócz-kápolna. (A jelölés azonos az 1. ábráéval.)

más épülete is. Erről több, ez idő tájt Esztergomban járt utazó is beszámolt. Johann Michael Küchel bamberi építész 1737-ben járt Esztergomban. Így írt a tapasztalatairól:

„Igen nagy kár az egykor itt állt dómért, amely belülről tiszta márványból és mozaikból, hasonlóan a római Szent Péter-templomhoz, kívülről a legszebb márványból épült, mint amelyről a régi rom és a még álló kis rész, ahol a misét tartják, tanúskodik.”

A főntebb már idézett Richard Pococke ugyanebben az évben azt tartotta említésre érdemesnek, hogy:

„... a székesegyház a váron belül romba dőlt, csak a nyugati kapuja [a Porta Speciosa] áll. A kapu gótikus módon épült, színes márványból, nagyon szépen kidolgozott. Szentek képeivel díszített, nagy márványdarabokból összeállított és csíkokkal ellátott. A kapu fölött áll Béla, aki a templom modelljét tartja és mellette áll egy érsek.”³¹

Noha már a 18. század legelején megszületett – és országgyűlési határozatokban több ízben meg is fogalmazódott – az itt létesítendő új érseki központ kialakításának igénye,³² annak tetten tartására még néhány évtizedet várni kellett.

1758-ban, tehát két évvel Kreyt követően egy másik mérnök, Bartholomaeus Riccia is dolgozott a helyszínen. Őt Csáky Miklós primás bízta meg, hogy egy esetleg megvalósítandó székesegyház és érseki palota helyét mérje ki.³³ Ekkor még sikerült a középkori emlékeket megvédeni az oktalán rombolástól, elsősorban Szeless Györgynek, a Bakócz-kápolna papjának tiltakozása miatt. Az új érseki központ megvalósításának ötlete azonban nem merült feledésbe. Bizonyosság erre, hogy az érseki széket 1761 szeptemberében elfoglaló Barkóczy Ferenc már beiktatása előtt célul tűzte ki „a mi új Jeruzsálemünk” kialakítását. Erre utalt az ünnepi szónok is, amikor úgy fogalmazott, hogy:

„Az egész ország örül Noked és saját magának, [...] hogy az egyházkormányzásnak ezt a kiváló és híres székhelyét régi fényébe és dicsőségébe visszaállítod.”³⁴

Barkóczy érsek esztergomi fellépésével vette kezdetét az a másfél száz évig tartó folyamat, mely a középkori épületek végső megsemmisülését eredményezte. Amit megkíméltek a korábbi ostromok, azt az új érseki központ kiépítése során bontották le.

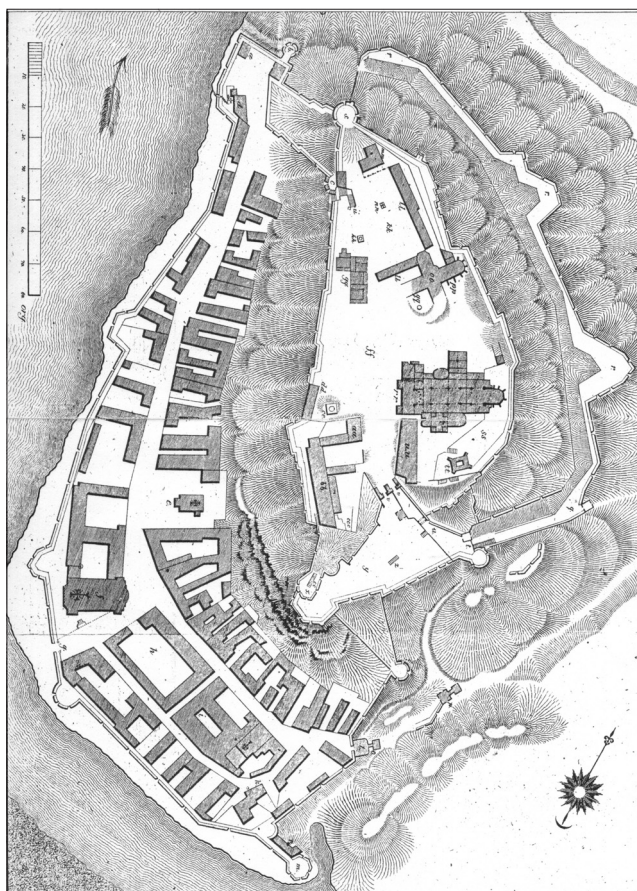
A tervezési munkák során, melyet Franz Anton Hillebradt vezetett, s melynek talán Isidore Canevale is résztvevője volt, Anton Hartmann építőmester elkészítet-

³¹ A Magyarországon megfordult 18. századi utazók fennmaradt megfigyeléseit gyűjtötte össze: G. Györffy 1991. 56–57.

³² Prokopp Gy. 1977. 261.

³³ Balogh 1955. 15–16.

³⁴ Prokopp Gy. 1977. 261.

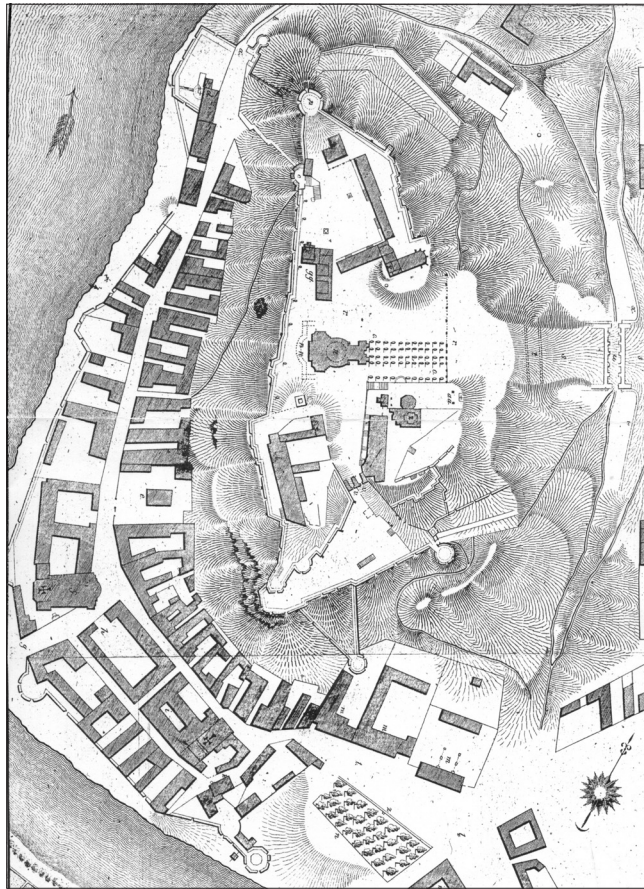
6. ábra. A Várhegy képe a 18. század közepén. Csintalan J. könyomata Anton Hartmann felmérése alapján (Máthes 1827. I. tábla)

te a Várhegy felmérési rajzait. Az érsek hagyatéki leltárában más tervlapok között szerepelt a „*régi érseki bazilika alapfalait*”, illetve „*egy másik templom alaprajzát*”, talán a Szent István protomártír templomot ábrázoló rajz. Egy másik nyilvánvalóan – több más tervrajz mellett – az alábbi tételeket tartalmazza:

24. az esztergomi vár épületeinek elhelyezése és alaprajza Jaczig mérnöktől.

*37. az esztergomi régi székesegyháznak 1762-ben és a következő években feltárt alapfalai – két lap.*³⁵

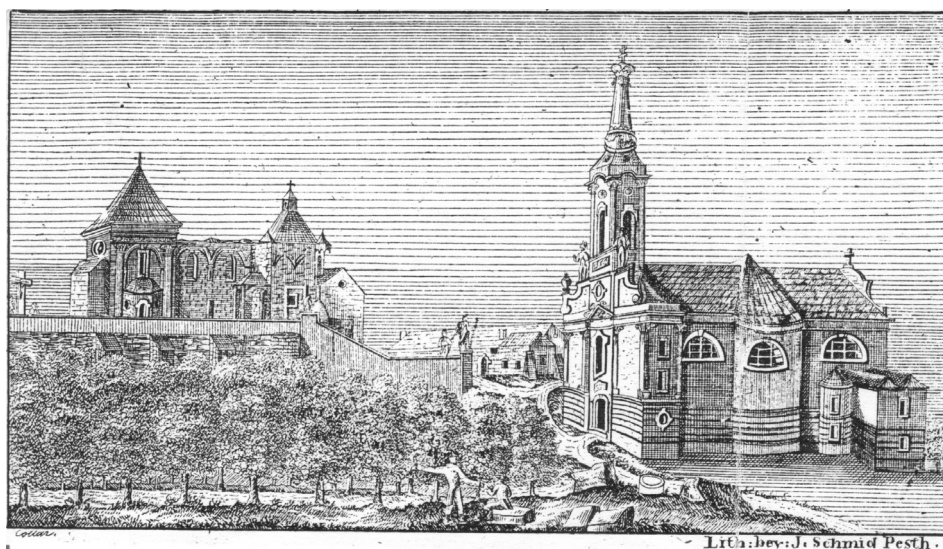
³⁵ Prokopp Gy. 1977. 264.

7. ábra. A Várhegy képe a 19. század legelején. Csintalan J. könyomata (Máthes 1827. II. tábla)

Sajnos ezek a felmérések 1945-ben, Budapest ostromakor megsemmisültek. Prokopp Gyula azonban úgy véli, hogy a Máthes János által 1827-ben kiadott, ún. Hartmann-féle másolat (6. ábra) e felmérések alapján készülhetett.

A térképen tisztán kivehetők a jelentősebb középkori épületek. Középpütt a Szent Adalbert-székesegyház (*rr*), tőle északra a Szent István protomártír templom sajátos, ekkor még kereszt alakú alaprajza (*pp*), a Várhegy déli sarkán a Lipót-bástya (*x*), tőle északra a III. Béla palotája helyén álló kaszárnya épülete (*bb*) látható. A Szent István protomártír templommal kapcsolatban arra a motívumazonosságra érdemes felfigyelni, mely a Szent István születési és keresztelési helyeként tisztelt templom kereszt alakja és a Rupp Jakab által idézett forrásban említett négy

8. ábra. A barokk Szent István-templom és környezete. Schmidt litográfiája
(Máthes 1827. V. tábla)

oltára között megfigyelhető.³⁶ A templom kereszt alakjáról Máthes János is beszámolt. Ezt Marosi Ernő tévedésnek tartja, mely abból adódhatott, hogy Máthes félreértette(?) Széless György leírását.³⁷

Hillebrant terve, mely léptékében igazodott Barkóczy grandiózus elképzeléseihez, a Várhegy teljes átalakításával járt együtt. Már az első változat is az összes középkori emlék elbontásával számolt, csupán a Bakócz-kápolnát kímélte volna meg.³⁸ Noha még az első tervváltozat sem készült el, 1762-ben hozzáláttak az előkészítő munkákhoz. 1763 és 1765 között lebontották a Szent Adalbert-székesegyház északi felét, a templom hossz tengelye és a Szent István protomártír templom közötti – a Hartmann-féle térképen (6. ábra) ff jelölésű – területen pedig a talajszintet 4 öllel, azaz nagyjából 7,5 méterrel lesüllyesztették.³⁹ Ezt az állapotot jól szemlélteti egy Máthes által közölt metszet (8. ábra). Ezen látható, hogy a régi és az új templom szintje között jelentős a különbség. A Szent Adalbert-székesegyház déli fala ekkor még a boltozatok magasságáig megvolt, a Bakócz-kápolna pedig önálló épületként, sértetlenül állt.

³⁶ Rupp egy 1397. évi oklevélre hivatkozik, mely István keresztelésének helyéről tudósít: Rupp 1870. 7.

³⁷ Marosi 1972. 100.

³⁸ Ez a terv Anton Hartmann másolatában maradt fenn. Prokopp 1977. 267.

³⁹ Kelényi 1976. 46.

A templom bontásakor az előcsarnok délnyugati sarkában lévő karcsú torony ledőlt, s maga alá temette a díszkaput, melynek köveit később egyszerűen szét-hordták.⁴⁰ Xavier de Feller jezsuita szerzetes 1767-ben, amikor másodjára járt Esztergomban, már csak azt jegyezhetette meg, hogy:

*„A régi pompás templom utolsó emléke, a szép gótikus márványkapu [...] a mesteremberek figyelmetlensége következtében összetört.”*⁴¹

Szerencsére a díszkapuról Klimó György még esztergomi kanonok korában (1741–51) színes festményt készíttetett, Széless György pedig a század 50-es éveiben részletesen leírta a romokat, munkájának kivonatát néhány feliratos kőemlékkel kiegészítve 1765-ben jelentette meg.⁴²

A legnagyobb beavatkozásra a Várhegy keleti oldalán került sor, ahol a védműveket elbontották, a kitermelt földdel – és gyaníthatóan a korábbi épületek falazóanyagával – a meredek hegyoldalt feltöltötték, hogy felvezető rámpát alakíthassanak ki. Ez alatt pincéket létesítettek.

Barkóczy érsek váratlan halálával néhány csendesebb évtized köszöntött be a Várhegyen. Maga az érseki szék is hosszú ideig betöltetlen maradt, az egyházi központ jövedelmeit pedig a bécsi udvar más célokra használta fel. A korábbi nagyszabású tervek helyett Mária Terézia – nem minden célzatosság nélkül – egy szerényebb vártemplomot építtetett, szintén Hillebrandt tervei szerint. Ezt a periódust rögzítette az 1827-ben, Máthés János által közölt térkép (7. ábra).

A Szent István király tiszteletére épített kis barokk templom (*n*) a lesüllyesztett terepszinten, a korábbi kispiac helyén kialakított platón állt. Hossztengelye kelet–nyugati ugyan, de a szentélye már nem keletre, hanem a felvezető rámpa (*s*) miatt nyugatra nézett. Előtte, a Duna felőli oldalon jól láthatóak a Barkóczy által megkezdett építkezés nyomai (*nn*). A templom egytornyos főhomlokzata előtt egy hársfasor töltötte ki a nagyvonalú terv és a megvalósult szerény eredmény közti, bántóan felesleges teret. A fasortól délre látható a Barkóczy-kápolna (*z*), s mellette a székesegyház néhány megmaradt részlete, melyhez egy hosszú lépcső vezet fel, hiszen közel 7,5 méteres szintkülönbséget kellett áthidalni. Kivehető még a Szent István protomártír templom részlete (*q*) is, de látszik, hogy a terep lesüllyesztésével párhuzamosan itt már épületbontásra is sor került.

A Várhegy végleges átformálására akkor került sor, amikor Rudnai Sándor érsek hozzálátott „*az új magyar Sion*” megvalósításához. Ennek során teljesedett be a középkori romok végzete: a korábban csupán egyes területeket érintő bontási és terepszint-süllyesztési munkák szinte a teljes hegytetőre kiterjedtek. A maradvá-

⁴⁰ Dercsényi 1947. 1.

⁴¹ G. Györfly 1991. 57.

⁴² Dercsényi 1947. 4., Horváth 1979. 102.

nyok elbontása – és minden bizonnyal a Bazilika előtti rámpa feltöltésébe történő beépítése – mellett 1820–1821 között a terepszintet is leszállították.⁴³ Ugyanazon elveket alkalmazták az új épületegyüttes terepre ültetésénél, mint amit a Barkóczy-féle építkezésnél tapasztalhattunk. Úgy tartották, hogy a megfelelő nagyságú platót csak a Várhegy középső részének legyalulásával tudják kialakítani. Ennek érdekében átlagosan mintegy 10-12 méterrel csökkentették a terepszint magasságát⁴⁴ (9. ábra). Ezzel nemcsak a terület középkori emlékeinek maradványait semmisítették meg véglegesen, de eltűntették a Barkóczy-féle terepszintet és a Mária Terézia által néhány évtizeddel korábban épített barokk templomot is.

Szerencsére ezt a rombolást is kísérte leletmentő tevékenység, mely elsősorban Máthes János nevéhez köthető. Máthes, aki építési tisztként maga is részt vett a Bazilika építésének előkészítő munkáiban, 1827-ben egy könyvet adott ki, melyben közölte a lebontott középkori épületrészek felmérési rajzait.⁴⁵ Ezek jórészt a Barkóczy érsek idején, Anton Hartmann által készített rajzok másolatai voltak, melyet Máthes kiegészített saját felméréseivel, s több más, a területen talált lelet leírásával. Így került egy lapra a Mária Terézia-féle kicsi barokk templom (bal oldali alsó rajz) a Szent Adalbert-székesegyház (jobb oldali) és a Szent István protomártír templom alaprajzával (10. ábra).

Dercsényi Dezső több helyütt is megbízhatatlannak tartotta Máthes munkáját, mert az emlékek egy részét anélkül írta le, hogy látta volna.⁴⁶ Ennek ellenére munkája felbecsülhetetlen értékű, hiszen nélküle a Várhegy középső és északi részének épületeiről: a korábbi érseki palotáról, a Szent István protomártír templomról, a Szent Adalbert-székesegyházról semmi kézzelfoghatót sem tudnánk.

Ez a hatalmas értékű leletmentő munka azonban csupán az akkoriban ismert, jórészt romok formájában fennmaradt, a Bazilika építésével együttjáró előkészítő munka által közvetlenül veszélyeztetett épületekre terjedt ki, a Várhegy többi részét, különösen a déli sziklacsúcson álló Lipót-bástya környékét nem érintette. Ez annál is meglepőbb, hiszen ekkoriban városszerte ismert volt az a boltozott terem, mely a bástya belsejében, egy kazamatának hitt lépcsős folyosó végén, mélyen a feltöltés alatt feküdt. Maga Simor János bíboros érsek is gyakran betért ide sétái alkalmával, s bár egyértelműnek tűnt számára, hogy e teremmel „*az isteni gondviselés magyarhoni legrégibb építészeti emlékeink egyikét őrizte meg*”, lelkesültsége csupán odáig terjedt, hogy a terem Lippert József tervei alapján 1874-ben kápolnává alakíttatta.⁴⁷ Úgy tűnik, mind a laikus, mind a szakmai közvélemény, ismerve

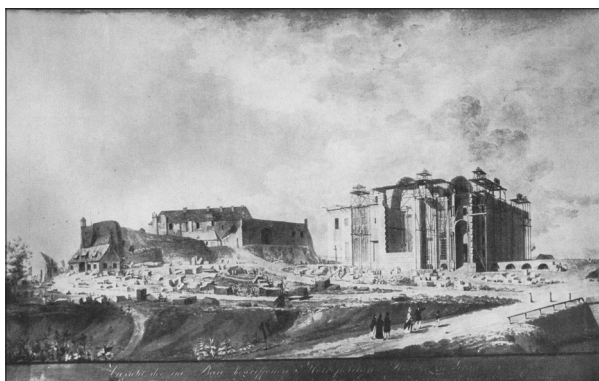
⁴³ A templom alapkövét 1822. április 23-án tették le, a tereprendezésnek tehát eddig az időpontig be kellett fejeződnie. Edvi 1928. 12.

⁴⁴ Horváth 1979. 105.

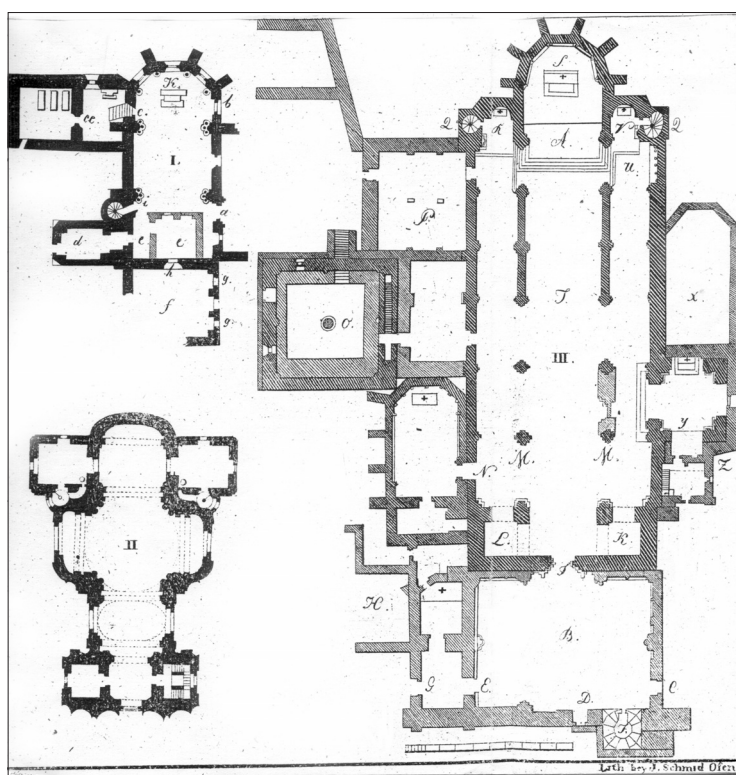
⁴⁵ Máthes 1827.

⁴⁶ Dercsényi 1947. 4–5.

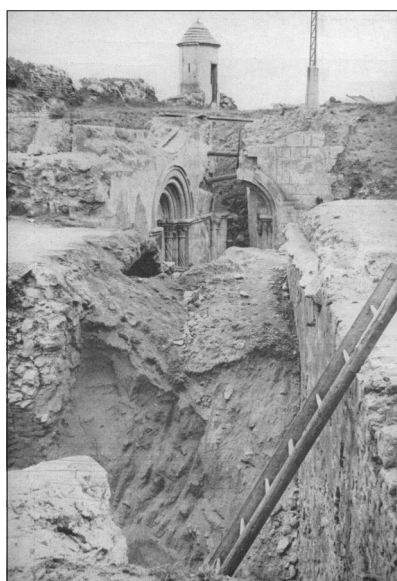
⁴⁷ Gyórfy L. 1886. 38–41.

9. ábra. Az épülő esztergomi bazilika látképe. Johann Anninger tusrajza (Balogh 1955. 36. ábra).
(Jól látható a bal oldalon lévő Lipót-bástya és az épülőfélben lévő Bazilika terepszintje közötti mintegy 10-11 méter szintkülönbség.)

10. ábra. A lebontott templomok alaprajza. Schmidt litográfiája (Máthes 1827. IV. tábla).
(Bal oldalon felül a Szent István protomártír templom, lent a barokk Szent István-templom, jobb oldalon a Szent Adalbert-székesegyház látható.)

11. ábra. Kép a feltárásról (Dercsényi–Zolnay 1956. 62.)

a Várhegyet ért ostromok szörnyű pusztítását, lemondott a csak leírásokból, régi metszetekből ismert palota legalább kis részének megtalálásáról. Pedig az ekkoriban – 1894-ben – Esztergomban megalakult Régészeti és Történelmi Társulat tagjainak jó része (Knauz Nándor, Récsey Viktor, Villányi Szaniszló, Pór Antal, Némethy Lajos, Werthner Mór) országosan elismert kutató volt.⁴⁸ Leleteket, helytörténeti emlékeket gyűjtöttek egy majdan létesítendő múzeum számára, önálló ásatásokat folytattak, de inkább a városban, a Várhegy e tekintetben hosszú időn át nem keltette föl a kutatók érdeklődését.⁴⁹ Olyannyira nem, hogy az 1934-ben megindult, utóbb nagyszerű eredményeket hozó ásatást előkészítő MOB-bizottság a munka megkezdésekor restaurátor jelenlétét nem tartotta szükségesnek, mert

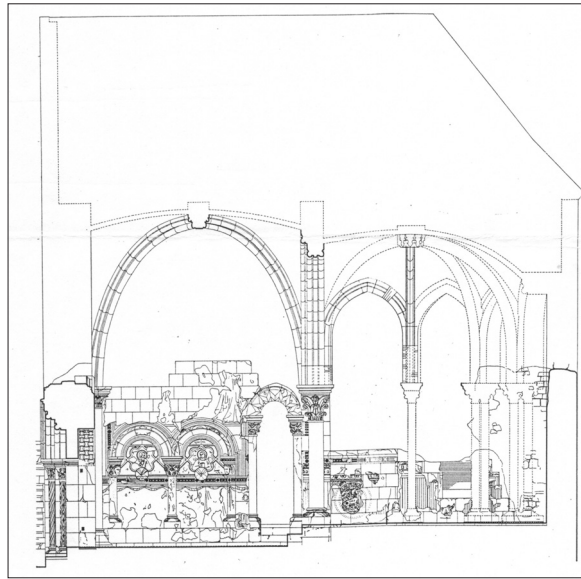
*„katonai erődítésről lévén szó, naivitás díszítéseket remélni”.*⁵⁰

Sem Lepold Antal, sem Gerevich Tibor, sem Lux Kálmán nem sejtette, hogy a Lipót-bástya alatt rejtőznek a középkori királyi, majd érseki palota romjai, ekkorra azoknak már az emléke is elenyészett.

⁴⁸ Horváth 1978. 308.

⁴⁹ KEMTK 1993. 147.

⁵⁰ Bérci 1996. 187.

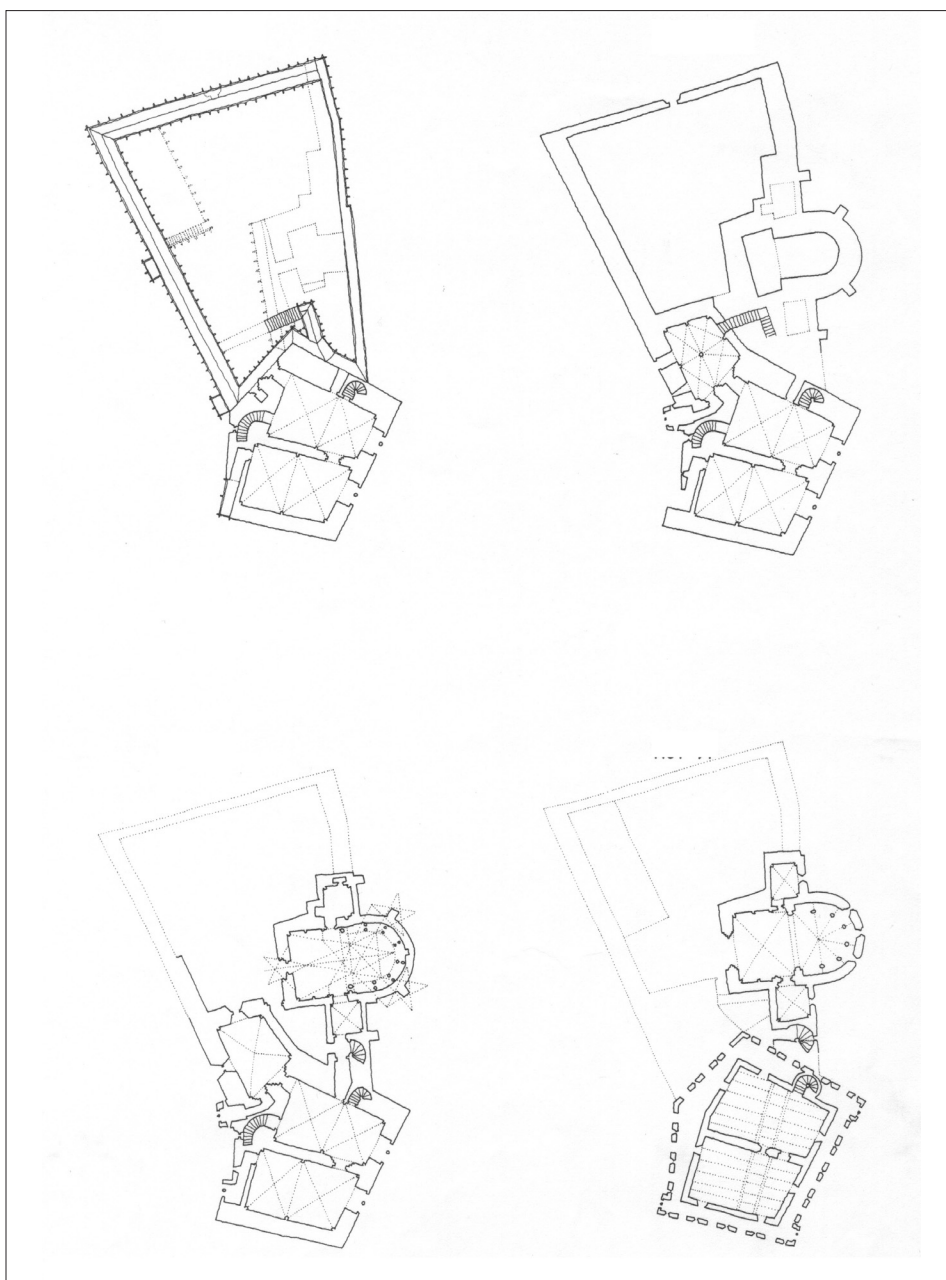

12. ábra. Várnai Dezső felmérési rajza a kápolnáról (Várnai 1974. 76. 61. kép)

Könnyen meglehet, ha 1933-ban a nyugati várfalszakasz egy része nem omlik be, s egy hatalmas kőtömb nem zuhan a hegy lábánál lévő Víziváros egyik házának udvarába, Esztergom középkori királyi központjának maradványairól ma sem tudnánk. Utólag visszatekintve úgy tűnik, ez a lezuhanó kő nemcsak a fent említett udvarban, hanem a Várhegy kutatásában is áttörést hozott. Maga az ásatási bizottság kezdetben csupán az életveszélyt okozó falak megerősítését és a terep rendezését tűzte ki célul. Az 1934 nyarán elkezdődött munkát kora ősszel váratlan esemény szakította félbe, amikor is az akkori építésvezető, Alaxa Károly rábukkant a Szathmáry-lépcsőre, majd annak tövében a várkápolna meglepően jó állapotú maradványaira (11–12. ábra).

E véletlen felfedezés természetesen a kutatók figyelmét is felkeltette. Várnai Dezső, aki 1935 tavaszától vezette a helyszíni munkát, már azzal a céllal érkezett Esztergomba, hogy a Siebmacher 1595. évi csataképen ábrázolt „*Weiss Turm*” mellett az „*ein schöner Saal*” maradványait is feltárja.⁵¹ Erre azonban jó négy évtizedet még várni kellett. Sikerült viszont a törmelékből kiásni a III. Béla kori palota magját: a déli sziklaormon álló, világosszürke színű, kváderosztású külső festése miatt Fehérnek is mondott lakótoronynak két szintjét, a várkápolnát és a belső palotaudvart határoló falakat. Ennek a palotamagnak Várnai Dezső 177 kőfaragó-

⁵¹ Várnai 1974. 77.

13. ábra. A III. Béla kori palotamag építési periódusai. A szerző rajza (1992) Várnai Dezső (Várnai 1974. 65., 67., 69., 73. kép) alapján
 Felső sor balról: 1180–1185 és 1185–1187 (alsó szint); alsó sor: 1185–1187 és 1187–1197 (felső szint)

jel elemzése során kialakult véleménye szerint három, jól elkülöníthető építési szakasza lehetett⁵² (13. ábra).

Az ásatás és a helyreállítás egyik hangsúlyos mozzanataként eltávolították az előbbiekben már említett Szent István-kápolna neoromán átalakításának nyomait. A kutatás azt igazolta, hogy a terem nem lehetett István király szülőhelye, hiszen később, a 12. század harmadik harmadában épülhetett. Jelentőségét ezzel azonban nem veszítette el, mert beigazolódott, hogy teljes egészében eredeti állapotában maradt fenn. A terembe vezető, korábban katakombának tartott folyosóról a lakótorony „földszintje” alatt egy további helyiséget sikerült megnyitni, mely a 12. századi palota padlószintje alatt húzódott. Itt egy korábbi, szögletes alaprajzú helyiség alapfalait tárták fel. Később Zolnay László tett említést erről a falmaradványról (14. ábra: bal oldali rajz 1. jelű helyiség), de azt – mint írja – jelentéktelennek tartotta:

*„Mélyebbre hatolva, közvetlenül a sziklára épített épület csekélyke falait találták, melyek a Várhegy máig ismert legrégibb építkezésének nyomai. Ez azonban aligha lehetett jelentősebb erődítés, amire vékony fala mellett az is utal, hogy előkerült földszintjére vezető ajtajának küszöbköve is. Ez inkább lakóházra, mint lakótoronyra mutat.”*⁵³

Maga a feltárás a III. Béla kori maradványok felszínre hozásával, konzerválásával és a bemutatás lehetőségének megteremtésével a középkori palotát nemcsak a szakmai, hanem az érdeklődő laikus közvélemény számára is megismerhetővé tette.

Persze ez a munka sem volt hibáktól mentes. Kezdetben csupán a faragott részletekkel, festett vakolatdarabokkal törődtek, a feltöltés jó részét költségkímélési okokból minden különösebb átvizsgálás nélkül a hegyoldalba szórták.⁵⁴ A feltáró árkokat hónapokig nyitva tartották, télire is csak „az állomásfőnök úrtól kölcsönként ponyvával” fedték be, ezzel a falakat többször is átáztatták.⁵⁵ Nem oldották meg a Szathmáry-lépcső rossz vízelvezetését, ami a kápolna falát áztatta. Annak ellenére sem nyúltak hozzá, hogy az egyébként a kápolna kapujába belógó reneszánsz lépcső alatt megtalálták annak középkori elődjét, amely egy alsóbb szintről vezetett a kápolna előtti teraszra.⁵⁶ A Lipót-bástyát lezáró, Lux Kálmán által foggal-körömmel védett, felülvilágítókkal lyuggatott vasbeton teraszfödém elkészülte, vagyis 1936 óta beázik, ami komolyan veszélyezteti a Vitéz-stúdió falképeit.⁵⁷

⁵² Várnai 1974. 75–101.

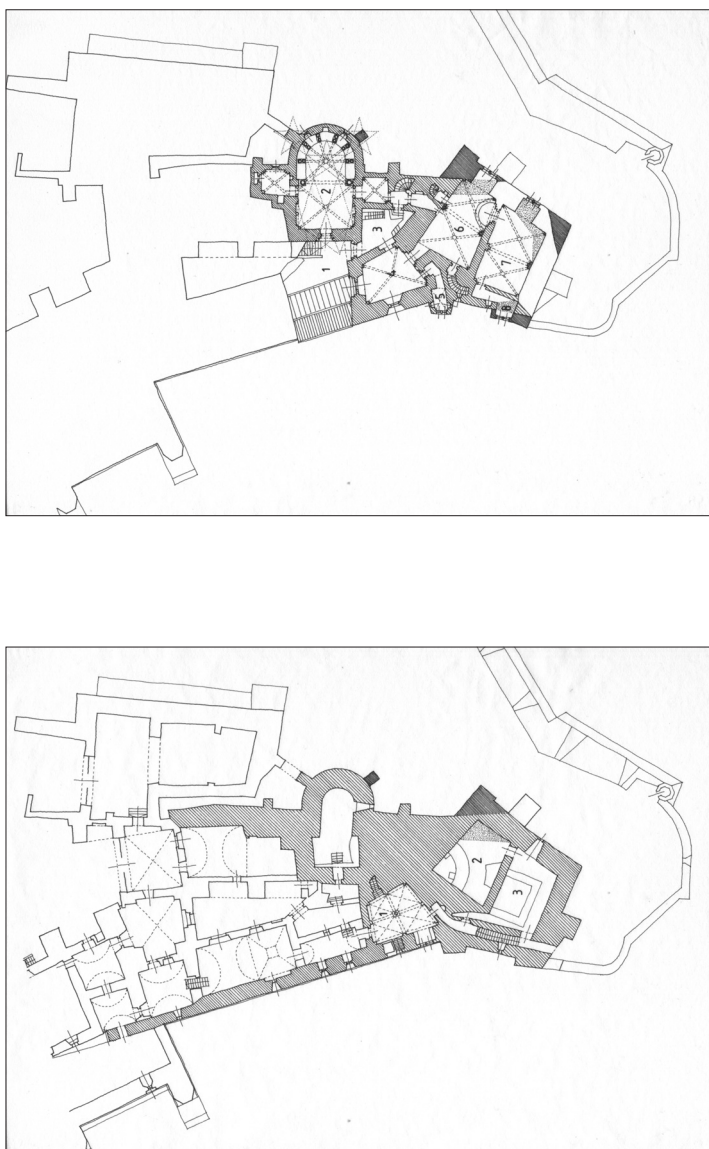
⁵³ Dercsényi–Zolnay 1956. 64.

⁵⁴ Várnai 1974. 76.

⁵⁵ Bérci 1996. 188.

⁵⁶ Vukov 1991. 8–13.

⁵⁷ Wierdl 2002. 214.

14. ábra. A palotamag földszintjének és emeletének alaprajza. A szerző rajza (2003) Lux Géza (1942. 10. és 11. ábra) alapján⁵⁸

Jelmagyarázat: pöttyözés = bontandó fal, sűrű straffozás = kiegészítendő fal

Földszint: 1 = „Szent István-terem”, 2 = a rotundának tartott falmaradvány, 3 = a Kálmán korinak tartott toronyalapozás
 Emelet: 1 = kis palotaudvar, 2 = várkapolna, 3 = előtér (?), 4 = utólag, de még a 12. században a lakótorony kapuja elé épített terem, „trónteremnek” is nevezik, 5 = örfülke, 6 = szoba, később Vitéz-stúdió az erények allegorikus ábrázolásával, 7 = belső, talán hálószoba, később Beatrix királyné lakosztálya, 8 = konzolos illemhely (?)

⁵⁸ A felmérési rajzokat valójában Várnai Dezső készítette. Erről lásd: Várnai 1974. 77.

Problematicus magának a földemnek a helye is. Lux az előbb említett falképeket is bemutató helyiséget modern kiállítóteremként kívánta kialakítani. Ennek a törekvésnek a következtében megváltozott a Vitéz János stúdiójaként és Beatrix királyné lakosztályaként azonosított termék téraránya, ugyanis a teraszfödémét alacsonyabb magasságban építették meg, mint ami a Várnai Dezső által összeállíthatónak tartott és kiszerkesztett boltozati heveder méreteiből következett volna. Kezdetben a Várkáporna nyugati homlokfalában lévő rózsablakának, és a szentély boltozatának rekonstrukcióját sem tervezték. Ezekről a MOB elnöke, Gerevich Tibor hallani sem akart, csupán a Várnai Dezső által összegyűjtött maradványok és az ezeket kiegészítő szerkesztések győzték meg a helyreállítás lehetséges voltáról⁵⁹ (12. ábra).

A Fehér-torony az 1594–95. évi ostromok során megsérült, erről több metszet is tanúskodik (15. ábra). Ekkor és ezáltal sérült meg az erényeket ábrázoló falképsorozat, s tűnt el a hét közül három. A hatalmas, több emeletet átfogó kiomlásokat a várvédők hevenyészve, nem az eredeti kontúr mentén, hanem a lehető legrövidebb szakaszon, törmelékkel pótolták. Noha a torony tövében adott az eredeti körvonal, mégsem történt meg a falak kiegészítése, pedig ez a falképsorozatok teljességének bemutatását is lehetővé tenné (14. ábra: jobb oldali rajz 6–7–8. jelű helyiségek).

Az 1938-as Szent István-év elmúltával és a fokozódó háborús készülődés következtében a Várhegy déli részének kutatása abbamaradt.⁶⁰ A Várhegy módszeres régészeti feltárására így csupán a II. világháborút követően kerülhetett sor.

Az első ásatási periódus vezetője Zolnay László volt, aki helyi múzeumigazgatóként 1956 és 58 között három alkalommal végzett kisebb feltárást a Várhegy területén, döntően annak középső részén.⁶¹ Megállapította, hogy a – „krónikás hagyomány” által Szent István születési helyének tartott – Szent István protomártír templomnak még a legalsó alapozási rétegei is megsemmisültek a Bazilika építését megelőző terepszintsüllyesztés következtében. A középkori érseki palota alapfalainak és pincéinek maradványait azonban sikerült azonosítani.

1961–62-ben Méri István, 1964–68 között Soproni Sándor végzett a Várhegyen ásatásokat. Méri elsősorban az ún. kaszárnya-épület keleti oldalán, valamint a bazilika nyugati homlokzata előtt dolgozott. Igazolta, hogy a Várhegy a rézkortól napjainkig folyamatosan lakott hely volt. Jelentős kelta és római településmaradványok feltárása mellett XI–XII. századi épületmaradványokra is bukkant.⁶² Soproni Sándor a Dunára néző hegyperemen mintegy 150 méter hosszban különböző

⁵⁹ Várnai 1974. 78.

⁶⁰ Horváth 1986. 17.

⁶¹ Zolnay 1983. 64.

⁶² Horváth 1986. 17.

15. ábra. W. Meyerpeck képe az 1595-ös ostromról (Horváth–Vukov 1990. 94. 9. kép).

(Jól látható és a megnevezések miatt könnyen azonosítható a kiomlott oldalú lakótorony (Weiß Thurm) és a tető nélkül lévő, de még teljes méretében álló Vitéz-palota (Ein Schöner Sal). A torony kéményeinek eltérő magasságából világosan következik, hogy a tornyot eredetileg magas hajlásszögű toronysisak fedte. A díszterem rajzán jól látszik a Dunára néző loggia-sor és legalább két helyen (balról az első és második támpillér felett) a zárterkély is. Érdekes, hogy Meyerpeck a támpillérek felett áthidaló boltöveket ábrázolt, ami régészetileg eddig nem nyert bizonyítást. A torony és a díszterem között két – a Schedel-krónika budai látképén szereplőkhöz hasonló – kéménykürtő látható, itt voltak a palota konyhái.)

periódusokból származó római falmaradványokat talált.⁶³ E két ásatás – bár a középkori vár falai a teljes feltárást nem tették lehetővé – eredményei alapján a Várhegy római kori építkezéseit sikerült periodizálni.⁶⁴ Ezt a munkát később H. Kelemen Márta folytatta, aki 1997-es ásatási jelentésében arról számolt be, hogy rátalált a nyugati hegyoldalon a római castellum mintegy 10 méter hosszan követhető falmaradványára.⁶⁵

⁶³ Zolnay 1983. 24.

⁶⁴ Horváth 1979. 80.

⁶⁵ Rég. Füzet. 1997. 87.

A III. Béla 12. század végi palotájának magját felszínre hozó feltárási munka 1938-ban anélkül zárult le, hogy a palota teljes feltételezett területét érintette volna. Az ekkor kialakított múzeum épületszerkezetei elkészültük óta problémák szüntelen forrásai voltak.⁶⁶ Ezek és az általuk károsított romok helyreállítása a palota teljes rekonstrukcióját követelte meg, melyet a – tervek szerint – a hetvenes évek elején kívántak megvalósítani. Ezt a munkát előkészítendő kapott kutatási megbízást Nagy Emese, aki 1964–1969 között vezetett a területen „*nagyarányú ásást*”.⁶⁷ A feltárás elsődleges célja a középkori palota építéstörténeti kérdéseinek tisztázása volt, de titokban Nagy Emese abban reménykedett, talán a korábbi időszakok vizsgálatára is mód nyílik. Ennek érdekében a kutatási területet kiterjesztette a „kaszánya-épületre”, az előtte lévő udvarra és a kapuszos környékére, sőt az 1934–1938 közötti helyreállítás által már érintett területre is.⁶⁸ Munkája legfontosabb eredménye a kora Árpád-kori (10–11. századi) királyi palota maradványainak 1966. évi megtalálása volt, melynek három építéstörténeti szakaszát: Géza, István és Kálmán uralkodásának idejét különböztette meg.⁶⁹

Az első periódusban Géza fejedelem építkezett a palotaegyüttes északi, Bazilika felé eső részén. A palota lakóépületei a Várhegy középső részén, egymástól függetlenül, szabálytalan elrendezésben álltak. Ezen a belső körzeten belül épült fel a vár első temploma, a Szent István protomártír templom. A második szakaszban István a fejedelmi palotát az érseknek adta, saját udvarát pedig a Várhegy déli részén építtette fel. Ennek maradványai kerültek elő a III. Béla kori palotamag ismételt feltárása során. Feltételezhetően István palotájának volt a része Nagy Emese szerint az a kváderkövekből álló, íves faldarab, melyet a lakótorony alapozása alatt (14. ábra: bal oldali rajz 2. jelű helyiség) talált meg, s melyről azt feltételezte, hogy egy körtemplom maradványa lehetett.⁷⁰ Később ezt a hírből ismert Szent Vid-kápolnával azonosította, s Adalbert prágai kapcsolatával hozta összefüggésbe.⁷¹ A kápolna körül íves körítőfal maradványai is előkerültek, melynek másutt is követhető volt a – meglehetősen szabálytalan – nyomvonala, továbbá napvilágra került egy téglalap alaprajzú terem alapozása is (17. ábra). A harmadik, az előző kettőnél visszafogottabb építkezési periódus Kálmán és utódainak uralkodásához köthető, mely feltételezhetően nem módosította jelentősen az István kori építkezések képét. Ezen időszak egyetlen maradványa a már említett, 1934-ben megtalált, s utóbb Zolnay által jelentéktelennek nevezett négyszögletes toronyalap.

⁶⁶ Bérci 1996. 192–193.

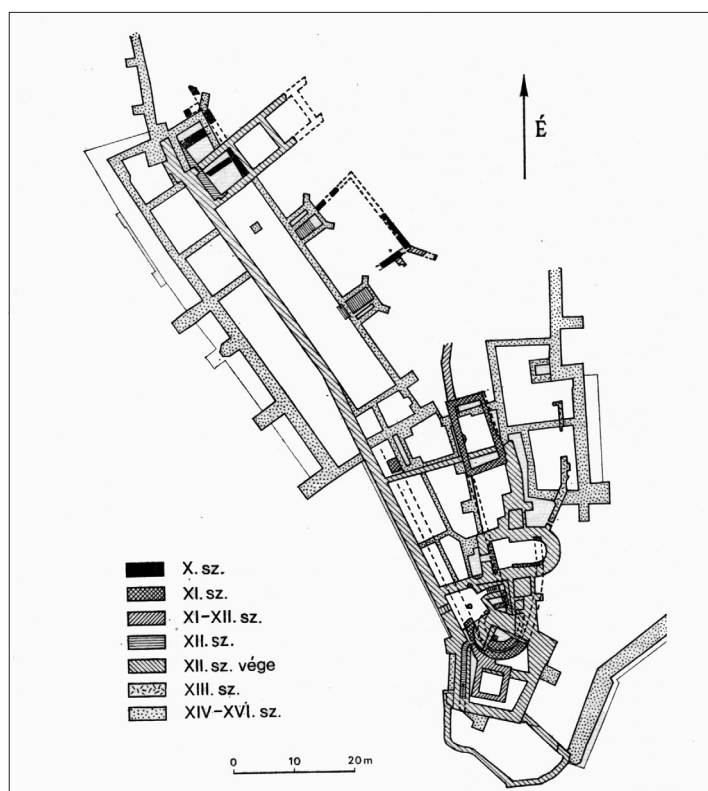
⁶⁷ Nagy 1968. 102–109.

⁶⁸ Nagy 1968. 103.

⁶⁹ Zolnay 1983. 73.

⁷⁰ Nagy 1968. 103.

⁷¹ Horváth 1979. 106.

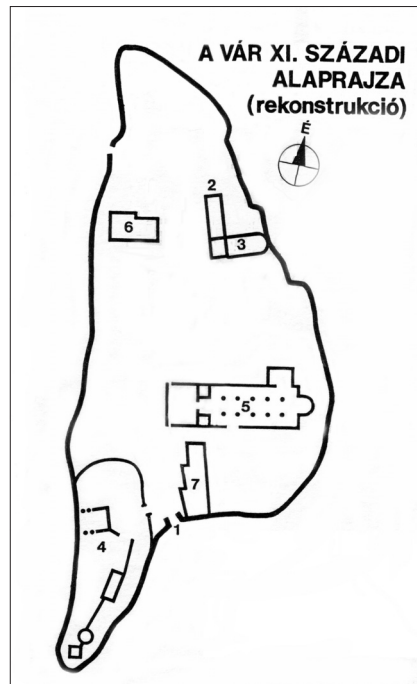

16. ábra. A palota építéstörténetének periódusai Nagy Emese munkája alapján (Horváth 1979. 96.)

Zolnay László hatalmas lelkesedéssel fogadta a felfedezés hírét:

„S. Nagy Emese kutatásai bebizonyították, hogy valóban e helyen állt Géza fejedelem és Szent István hatalmas méretű [...] kövéra. A kutató e Géza kori palotának pompásan megmunkált, kváderekből épített, kör alaprajzú házikápolnáját is megtalálta. S. Nagy Emese feltárásának eredményei alapján immáron hitelesnek kell elfogadnunk azt a középkori legendát, amely az esztergomi Várhoz fűzi Géza fejedelem és István király [...] megkeresztelését s uralkodása színhelyét. És most már az is bizonyított: nem tévedett a kutatás, amely itt [...] a Várhegyen kereste az ország egyik első kövárát. A Várhegyen állott Géza fejedelem házikápolnája (a Szent István ősvértanú egyháza) [...]. A bazilikát I. István király építette a XI. század első évtizedében.”⁷²

⁷² Zolnay 1983. 64.

17. ábra. A Várhegy István kori beépítése (Horváth–Vukov 1986. 52. 1. kép)

Jelmagyarázat: 1 = várkapu, 2 = Géza fejedelem palotájának feltételezett helye, 3 = Szent István protomártír templom, 4 = István király új palotájának feltételezett helye, 5 = Szent Adalbert-székesegyház első periódusa, 6 = Árpád-kori érseki palota, 7 = káptalanház

Az 1934–1938 közötti ásatás azzal, hogy a legkorábbi jelentős épületmaradványokat III. Béla korára tette, nem igazolta azt a történelmi várákozást, mely István király palotáját a Várhegyen szerette volna látni. Emiatt több kutató a korai uralkodói székhelyet a Királyi városban kereste, ahol egy palatium valóban létezett.⁷³ Ez a Zénia-, Széna-, illetve Szennye-palotának is nevezett objektum a 12. század végéig valóban többször volt a király és vendégei esztergomi tartózkodásának helyszíne.⁷⁴ Érthető tehát a Zolnay Lászlótól vett idézettel jól érzékelhető lelkesedés, mely Nagy Emese kutatási eredményeit fogadta. Munkája a Várhegy történetének azon – egyébként is kiemelkedő jelentőségű – szakaszára vonatkozó tárgyi bizo-

⁷³ Dercsényi–Zolnay 1956. 10. Ezt a feltevést – más okokból – egyébként már Bél Mátyás is megfogalmazta: Horváth 1979. 152.

⁷⁴ A palota helyét Zolnay a Széchenyi tér 15. alatti épület helyén képzelte el. Horváth István úgy gondolja, ez a palota valójában a királyi kamara központja, a kamaraispán székhelye lehetett: Horváth 1979. 152.

nyítékokat hozott felszínre, melyről eddig a kutatóknak csak történeti forrásokból származó ismereteik voltak.

Az azóta a helyszínen folytatott ásatások eredménye, valamint a korai Árpád-kor várépítészetének megítélésében az utóbbi időben bekövetkezett szemléletváltás új összefüggésbe helyezte az esztergomi Várhegy építéstörténetét, s a Nagy Emese által megrajzolt képet mind részleteiben, mind összességében átformálta. Nem igazolható például a déli kiszögellésen álló, körtemplomnak tartott építmény és a Szent Vid-kápolna azonossága. Szent Vid neve mindössze egyetlen, ráadásul meglehetősen késői (1284. évi) forrásban szerepel, s az sem kápolnának, hanem bazilikának említi. Talán nem véletlen, hogy a kápolna ügyét lelkesen felkaroló Gervers-Molnár Vera, noha az esztergomi rotundát „*minden bizonnyal legnagyobb befolyású emlékek*” nevezte, egyetlen ábrát sem közölt róla könyvében.⁷⁵ A szóban forgó kápolna, melyet Zolnay az előbb idézett részletben a Szent István protomártír templommal azonosított, Horváth István szerint talán a Szent Adalbert-templom közelében vagy benne lehetett,⁷⁶ Wehli Tünde pedig valahol a gyalogkapu közelében határozta meg a helyét.⁷⁷

Bizonytalan továbbá a Nagy Emese által az első periódusba sorolt épületek korának és rendeltetésének meghatározása is. Míg Lepold Antal a források elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy Géza fejedelem palotájának a Szent István protomártír templom közelében – tehát a Várhegy közepétől kissé északra – kellett lennie,⁷⁸ addig annak nyomait Nagy Emese délebbre, a „kaszárnya-épülettől” északra lévő ún. Kis román palota Bazilika felőli oldalán vélte megtalálni.⁷⁹ Amennyiben a fejedelmi palota valóban a Várhegy délebbre eső részén állott, úgy problematikussá válhat a Szent István-templom helyzete, mely feltételezhetően Géza fejedelmi központjának első temploma volt. Patrónusának személye és a legenda szerinti szerepe István születésekor⁸⁰ azt tükröz(het)i, hogy a legkorábbi épületek egyike lehetett. Ezt a feltételezést erősíti egy későbbi, 1272. évi oklevél, mely István keresztelését ide helyezi.⁸¹ Első építési periódusáról semmit sem tudunk, bár közép-európai párhuzamok alapján Horváth István rotundának gondolta.⁸² Alapfalait, melyek egy jóval későbbi, talán 13. századi átépítés során épültek,⁸³ mind Anton Hartmann, mind Máthes János felmérte, utóbbi a templom fala

⁷⁵ Gervers-Molnár 1972. 27.

⁷⁶ Horváth 1979. 106.

⁷⁷ Wehli 2001. 26.

⁷⁸ Horváth 1979. 91.

⁷⁹ Nagy 1968. 102., Horváth 1979. 95.

⁸⁰ Hartvik püspök legendája. Közli: Györffy 1971. 65–85.

⁸¹ Horváth 1979. 92.

⁸² Horváth 1979. 92.

⁸³ Marosi 1972. 101.

alatt egy mellékletekkel ellátott, 11. századi főpapi sírt is talált⁸⁴ (10. ábra: bal felső rajz). Ha a fejedelmi palota a Nagy Emese szerinti helyen épült fel, akkor a 18. század közepén, illetve a 19. század elején végzett leletmentés során milyen tempom maradványait mérték fel?

Az újabb kutatások kétségessé tették a Várhegyen lévő kővár István kori létét is. Egyre elfogadottabbá válik az a vélemény, mely a kőépületek keletkezését jó száz évvel későbbre, Kálmán és fia, II. István uralkodásának idejére teszi. Ezt többek között Feld István fogalmazta meg egy kérdés formájában:

„Indokolt-e – tekintve az általános közép-európai helyzetet – az első esztergomi kőépítkezéseket lényegesen korábbra keltezni, mint a régészeti módszerekkel megállapított terminus ad quem (II. István, 1116–1131)?”⁸⁵

Tehát – Feld szerint – régészeti módszerekkel csak az igazolható, hogy az esztergomi várhegyen II. István uralkodásának idején már álltak azok a kőépületek, melyeknek nyomait Nagy Emese megtalálta, de az I. István korára tett keletkezési időpont nem. Ez a kijelentés – még ha kérdésbe rejtve hangzott is el – összecseng azzal véleménnyel, mely szerint felül kell vizsgálni Esztergom kora Árpád-kori szerepét, mely valóban dominánssá csak Kálmán király (1095–1116) uralkodása alatt vált. Ezzel együtt újra kellene gondolni azokat az elvárásokat, melyet a kutatók többsége a 19. század közepe óta a korai Árpád-kor uralkodói központjával szemben megfogalmazott, különös tekintettel arra az egyértelmű tényre, hogy a király a 12. század végéig az év nagy részét nem székhelyén (pl. Esztergomban), hanem ispánságról ispánságra vándorolva töltötte. Ebből esetleg az is következ(het)ne, hogy nem feltétlenül „monumentális kővárat” kell elképzelnünk a Várhegyen, mint ahogy azt Györffy György már Géza fejedelem esetében is tette.⁸⁶ Ennek következtében felül kell vizsgálni a Várhegy és a királyi városban lévő palatium kapcsolatát, továbbá tisztázni kell(ene), hogy a források által emlegetett Esztergom (Sobotin, Regia Civitas, Strigonium, Gran) megnevezés mely esetekben vonatkoztatható egyértelműen a Várhegyre, s mikor utal a városra, hiszen ez perdöntő lehet a hegyi objektumok periodizációját illetően.⁸⁷

Nagy Emese ásatását követően az OMF 1970-ben rekonstrukciós tervekét készített a palota területére vonatkozóan, majd ezt – ki tudja, miért – félretéve 1972-

⁸⁴ Horváth 1979. 91.

⁸⁵ Feld 1989. 11.

⁸⁶ Györffy 1983. 195.

⁸⁷ A problémát jól szemlélteti István király születési helyének azonosítása. A Hartvik püspök által mindössze egy évszázaddal az eseményt követően – tehát feltételezhetően hiteles információk alapján – írt legenda szerint István „Esztergom városában született...”. Ennek ellenére a kutatók a születés helyét a Várhegyre teszik, s a kővár létezését éppen ezzel az eseménnyel igazolják. Erről lásd pl.: Kristó 1982. 964. Hartvik legendáját közli: Györffy 1971. 65–85.

ben országos tervpályázatot írt ki az új Vármúzeum kialakítására.⁸⁸ Ennek teljes sikertelensége miatt végül a KÖZTI két tervezője, Gereben Gábor és Csomay Zsófia készített tervek 1975-ben, melyek 1979-re a kiviteli tervezés fázisáig jutottak.⁸⁹ Mivel a tervekben szereplő új épületek eddig még nem kutatott területeket is érintettek volna, az MTA Régészeti Bizottsága új ásatás szükségességét írta elő, a tervezési munkákat pedig leállította.⁹⁰ Az ismét megindult feltárást, mely 1980–1983 között folyt, Horváth István vezette, aki a palota több helyén is pontosította a korábbi ásatási eredményeket, a Vitéz-palota dísztermével kapcsolatban pedig új elképzelést fogalmazott meg.⁹¹

A Vitéz-palotát elsősorban korabeli leírásokból ismerjük. Elsőnek Bonfini számolt be róla, aki Vitéz Jánosról írva azt jegyzi meg, hogy:

*„Tágas ebédlőtermet épített a várban, s az ebédlő mellett kifelé álló pompás emeletes erkélyfolyosót vörös márványból. Az ebédlő homlokzata előtt boltozatos és oromtetős szibillakápolnát állított, melyben az összes szibillák képei megvannak. Magában az ebédlőben nemcsak az összes magyar királyok láthatók történeti sorban, hanem a szkíta ősök is.”*⁹²

Az ő munkáját vehette át Heltai Gáspár, aki az 1574-ben, Kolozsvárott megjelent Magyar Krónikájában a következőket írta Vitéz Jánosról:

*„Nagy palotát épített vala Esztergomott az várba, és az előtt egy szép kerengőt tiszta piros márvány kövekből, melynek duplás menete vala, nagy szép és drága ékességgel. A palotának belső falán szép és drága boltozásokat hajtatott vala, kikben renddel drága festékekkel megíratta mind a sibilláknak képeit. Azon palotában az egygyik hosszú falon renddel szépen mind megíratta vala szép és drága festékekkel a Magyaroknak Őseit, a Scithiai Hertzegeket, annak utána a Királyokat.”*⁹³

⁸⁸ A pályázat célja a maradványoknak és környezetüknek, valamint a Várhegy teljes területének a helyhez méltó rendezése volt. Ebben a megfogalmazásban burkoltan a 30-as évek során készített szerkezetek rossz állapota is megfogalmazódott. A pályázat anyagát 150-en vették ki, de csak 33 tervet adtak be. Ezek közül egyik sem volt alkalmas a megvalósításra. A Zalavári Lajos, illetve a Hübner Tibor által vezetett két csoport kapta a legmagasabb pénzdíjat a rangsorolás nélküli értékelés szerint. A pályázatot ismerteti: MÉ 1973/2. 2–8., említi a pályázatot: Horváth 1984. 18.

⁸⁹ 1979 őszén kezdődött volna a várkápolnától északra lévő „Román kőtár” területén kialakítandó modern irodaépület kivitelezése. Horváth 1990b. 79.

⁹⁰ Horváth B. 1995. 3.

⁹¹ A Vitéz-palota azonosítását és maradványainak feltárását Horváth István és a később a rekonstrukciós tervek elkészítésében komoly segítséget nyújtó Vukov Konstantin több publikációban is közölte: Horváth 1978. 327–333., 1979. 99., 1984. 17–28., 1990a. 78–97. 1990b. 36–51., 1997. 87–88., Horváth–Vukov 1986., Vukov 1990. 98–160., 1991., 1994. 246–248., 1997. 23–29.

⁹² Horváth 1990b. 36.

⁹³ Horváth 1990a. 78.

A palota pusztulásával kapcsolatban már idézett Lubenau, 1587. február 18-i látogatása során, a díszteremben is járt:

„... gyönyörű nagy terembe értünk, amelyben száz asztal is állhatott. Oszlop vagy pillér nem állt benne. Mennyezetét szép faragott és aranyozott rozetták díszítették. Körös-körül a falra festve az összes keresztény császárok és magyar királyok életnagyságú díszes és művészi képei. [...] az említett nagy termen keresztül tisztán vörösmárványból készült pompás folyosóra értünk. Ez magából a teremből van kifelé építve, márványoszlopokkal, fenntről márvány boltívekkel és művészi levéldísszel vésve. Elragadóan szép hely ahonnan a vízre [a Dunára], az egész városra [a vízivárosra] és messze vidékre nyílt kilátás.”⁹⁴

A palota még 1591-ben is épségben állt, amint arról a mitrovicei Vratislav Vencel útinaplójában beszámolt:

„Egy magas grádicson felmentünk egy különösen szép kápolnába, hol szentek alakjai voltak megfestve. [...] A kápolna mellett egy meglehetősen tágas, szép palota állt, benne az egykori magyar királyok festett képei. Mindjárt a palota mögött erkélyfolyosó húzódott, melyet körös-körül faragott márványoszlopok díszítettek, jó kilátás nyílt onnan a távoli sík mezőkre, a városra és a Dunára.”⁹⁵

A palotának a „legemlékezetesebb” része tehát a díszterem volt, melyet több, a várat ábrázoló korabeli metszet is megörökített. Ezek közül kiemelkedik Ruda János 1594-ből és W. Meyerpeck 1595-ből való munkája (15. ábra). Utóbbi azért is jelentős a Vitéz-palota azonosítása szempontjából, mert nemcsak ábrázolja annak – sajnos, már csak romos – képét, hanem a dísztermet nevén is nevezi: „*Ein Schöner Sal*”.

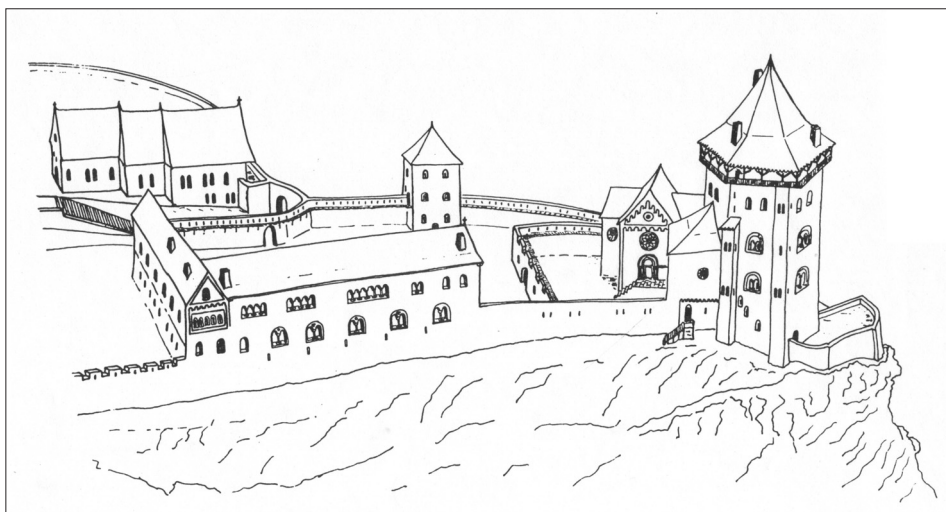
A fenti források alapján feltételezhető, hogy a palota az 1594–1595. évi ostromok idején kiégett, a dunai traktus – az erkélyfolyosóval – leomlott. Ezt erősíti meg Auer János Ferdinánd korábban már idézett beszámolója is. Az épület pusztulása és romjainak helyén a Mária Terézia által emeltetett kaszárnnyába történt befoglalása után a palotának jó időre még az emléke is elenyészett.

A korabeli forrásokban rejlő információk jelentőségére először Várnai Dezső figyelt fel, aki – mint korábban már láttuk – kifejezetten a díszterem megtalálásának reményével csatlakozott az 1934–1938 közötti ásatásokhoz. Várnai 1936-ban a kaszárnny előtt, a dunai oldalon álló falak vizsgálatakor „*az állítólagos száz mélyes nagy ebédlőterem 34 m hosszú és 8 m széles dunai loggiájának csekély töredékeit*” találta meg.⁹⁶ Ezek a töredékek főleg különböző hosszúságú, lekerekített sarkú kőkonzolok lehettek, melyet Várnai a támpilléres fal tövének a felgyülemlett

⁹⁴ Horváth 1990b. 37–38.

⁹⁵ Horváth–Vukov 1986. 20.

⁹⁶ Várnai 1974. 79.

18. ábra. A III. Béla kori palota távlati képe. Horváth István rajza (Horváth 1984. 24. 2. kép)

konyhai hulladékból ásott ki⁹⁷ (25. ábra). A Vitéz-palota díszterme tehát Várnai Dezső szerint a „kaszárnya-épület” helyén és az előtte, a dunai oldalon futó traktus felett lehetett. Ezzel azonos véleményre jutott Lepold Antal is.⁹⁸ Egybecsengő felfedezésük azonban visszhang nélkül maradt, később pedig feledésbe merült. Véltetően Dercsényi Dezső és Zolnay László sem tudott róla, hiszen ők a „*sokat emlegetett reneszánsz ebédlőtermet*” a keleti oldalon, a várkápolna mellett keresték, a „*magyar vitézek és királyok arcképével díszített, Dunára néző márványoszlopos loggiát*” pedig Vitéz János dolgozószobája mellé képelték.⁹⁹ Tévedésük abból adódott, hogy a díszterem mellett említett Szibilla-kápolnát a források félreértelmezése miatt a várkápolnával azonosították.

A Vitéz-palota „felfedezésének” történetében a következő eseményt a már említett 1964–1969 közötti ásatás jelentette. Ekkor Nagy Emese és csapata, melynek a Balassa múzeum frissen végzett régészeként Horváth István is tagja volt,¹⁰⁰ falkutatót végzett a „kaszárnya-ban”, amit az tett lehetővé, hogy az addig lakóháznak használt épületből a lakókat 1964-ben kiköltöztették, és kibontották az újkori válaszfalakat. Megállapították, hogy a korábban Mária Terézia építkezésének hitt

⁹⁷ A Várnai Dezső által a kőtárban összegyűjtött kőanyag jó része máig feldolgozatlan. Ezek közül néhány kőkonzolt e sorok írója mért fel 1992-ben.

⁹⁸ Horváth–Vukov 1986. 22.

⁹⁹ Dercsényi–Zolnay 1956. 67. és 73–74.

¹⁰⁰ Nagy 1968. 102. 1. lábjegyzet.

épület jelentős része középkori.¹⁰¹ Ekkor még – talán a Várnai által is említett, és Vitéz korára datált késő gótikus ablak szemöldökköve miatt – az építés idejét a 14–16. századra tették. Így jelölte 1979-ben a Régészeti Topográfia periodizációs rajza is, mely Nagy Emese munkája alapján készült¹⁰² (16. ábra).

1973–1974 között Horváth István megismételte a „kaszárnya-épület” falkutatását, s a korábban megtalált gótikus, keresztoztású ablak mellett további három, ezzel azonos kialakítású ablak részleteit, illetve a 15. századi palota jelentős maradványait tárta fel. Munkájának folytatására azonban 1980-ig várnia kellett, mert az 1975-től megindult – az előbb már ismertetett – tervezési munka miatt az ásatásokat leállították.¹⁰³

Az 1980-ban újra indított régészeti kutatás meglepő eredményeket hozott. Bebizonyosodott, hogy a „kaszárnya-épület” korábban barokknak, később (1966–1974) pedig 14–16. századnak gondolt falai jelentős 12. századi – eredeti helyén, néhol az emelet magasságáig fennálló – részleteket rejtettek magukban. Az udvar felé néző homlokzaton – a korábbi néggyel szemben – öt nagyméretű, gótikus ablak, míg a dunai oldalon hét szintén gótikus résablak maradványai kerültek elő. A „kaszárnya-épületről” tehát Horváth István megállapította, hogy helyén egy hasonló tömegű, mintegy 45 × 10 méter méretű, feltételezhetően kétemeletes III. Béla kori palotaszárny állhatott (18. ábra). Ez az épület lehetett a királyi reprezentációt szolgáló „nagy palota”, melynek első emeletén egy nagyméretű trónterem helyezkedhetett el.¹⁰⁴ Ennek északi végén, az ún. Kis román palota falában lévő kapuzat küszöbénél azonosították a 12. századi padló szintjét.

Ezt a palotát a 14. században vélhetően Telegdi Csanád (1330–1349) átépítette. A Várhegy és a város több részén is aktív építetói tevékenységet kifejtő érsek a palotát részben lebontatta és gótikus stílusban átépítette. Ekkor épülhetett a „nagy palota” és a várfal előtt, a dunai oldalon az a két helyiség, mely a 15. században egy új traktussá egészült ki (19. ábra: jobb oldal, középső és bal oldal, alsó rajz).

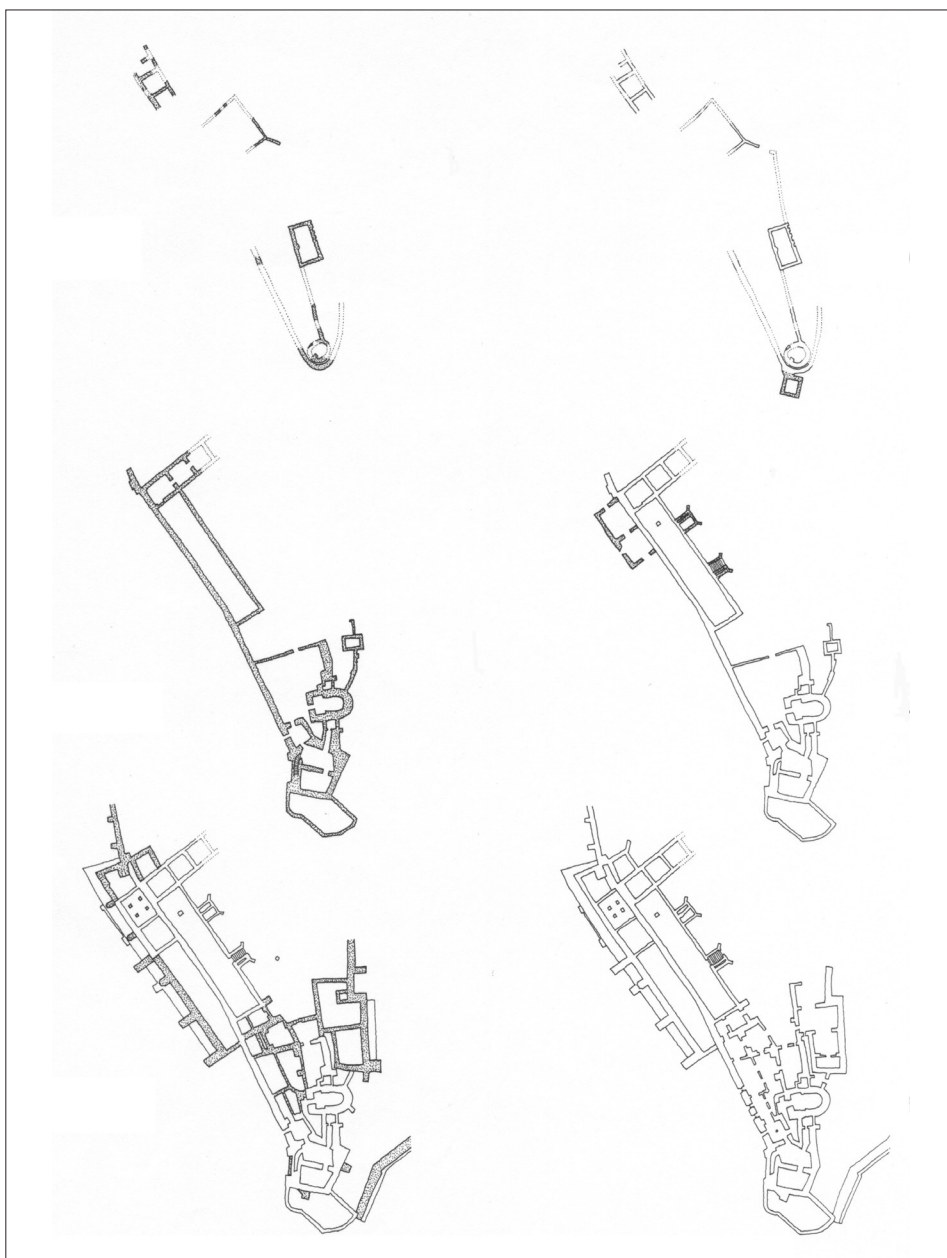
A palotaszárny a 15. század közepén teljesen átépült, a dunai oldalon, a földszint magasságáig – a Telegdi Csanád-féle építményt meghosszabbítva – egy új traktussal egészítették ki (19. ábra: bal oldali alsó ábra), az emeleten pedig egy hatalmas dísztermet alakítottak ki. Ezt nevezte el a kutatás – Bonfini nyomán – Vitéz János palotájának. Valójában az építkezés már Vitéz érseksége előtt elkezdődött. Horváth István kimutatta, hogy a terem legalább a falkoronáig már Széchy Dénes érseksége (1440–1465) során felépülhetett. Erre a bizonyíték Lubenau beszámolójában rejlik, aki szerint „minden ajtón az osztrák címer volt kőből vagy fából kifa-

¹⁰¹ Horváth 1984. 18.

¹⁰² Horváth–Vukov 1986. 10.

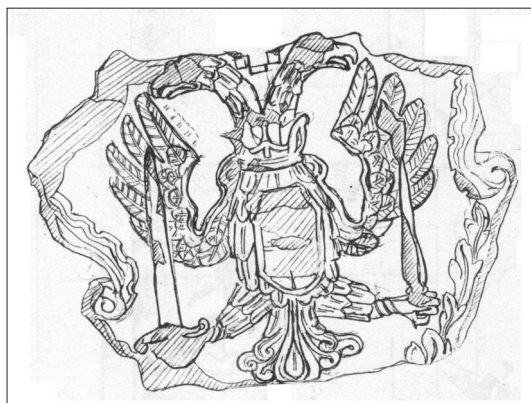
¹⁰³ Horváth 1990b. 39.

¹⁰⁴ Horváth 1990a. 81.

19. ábra. A jelenleg is ismert palotaegyüttes építési periódusai. A szerző rajza (1992)
(Horváth 1979. 96., 98–99.)

Felső sor balról: 10–11. és 11–12. sz., középső sor: 12–13. és 14. sz.,
alsó sor: 15–16. sz. és 1990-es évek

20. ábra. A Széchy-címer egyik ismert töredéke (96.133. lt. sz.). Tombor Balázs manuáléja az 1996-os hallgatói felmérés anyagából

ragva”.¹⁰⁵ Mivel a török háborúk előtt a Habsburgok nem építkeztek Esztergomban, ez csak az övékhez hasonló, kétfejű sasos címert használó Széchy érsek tevékenységére utalhat¹⁰⁶ (20. ábra).

Az őt követő Vitéz János (1465–1472) folytathatta a palota építését, de a befejezés talán csak Estei Hyppolit idejére (1487–1497) tehető, akinek számadáskönyvei komoly mennyiségű faanyag felhasználásáról árulkodnak.

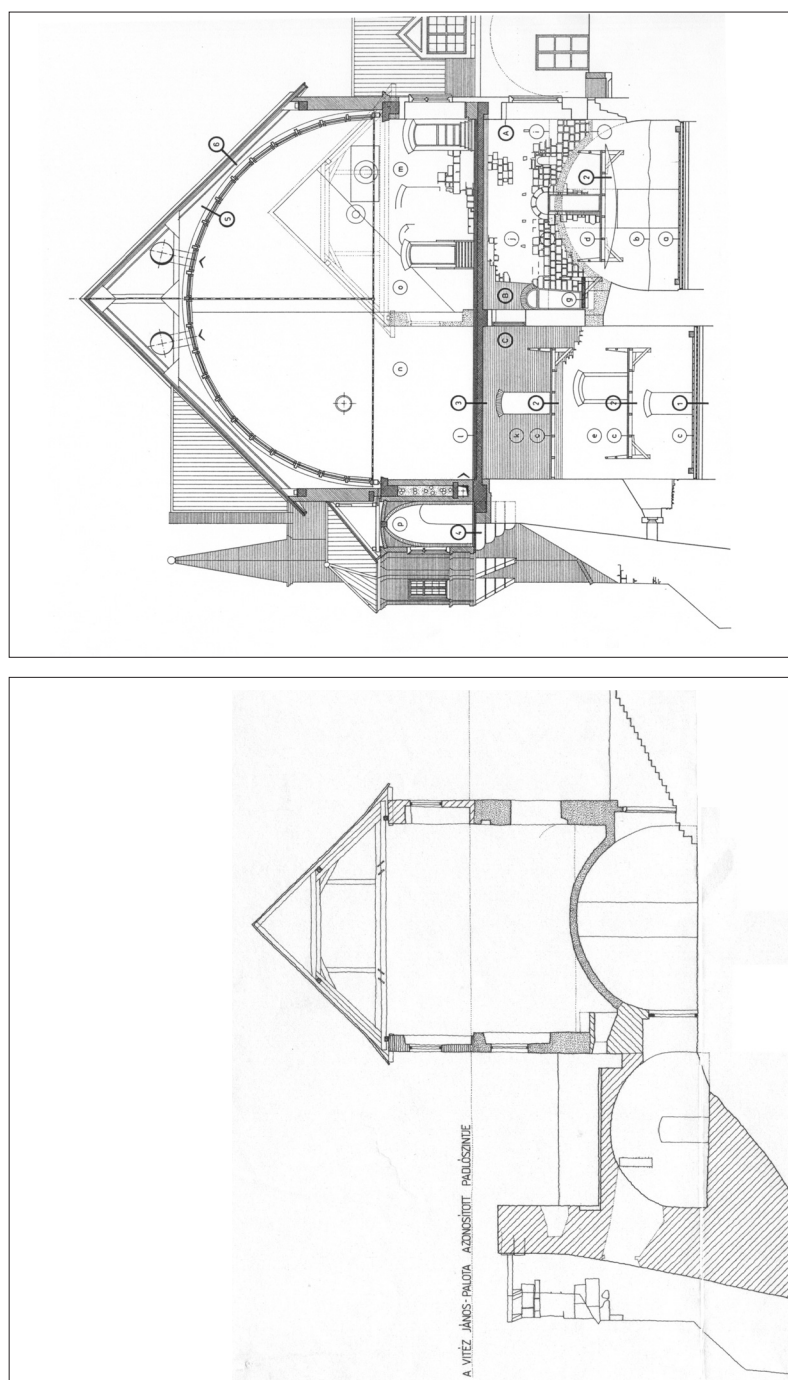
A szakmai közvélemény elfogadta Horváth István és – a rekonstrukciós tervek készítésében segítséget nyújtó – Vukov Konstantin érvelését a Vitéz-palota helyének azonosítása tekintetében. A források – melyek egyértelműen igazolták a terem egykori létezését – elemzése és a régészet módszerei egymást kiegészítve pontosan meghatározták a díszterem elhelyezkedését. A rekonstrukciós elképzelések viszont már nem váltottak ki osztatlan elismerést.

A kutatók véleménye szerint a Vitéz-palota díszterme a „kaszárnya-épület” helyén, az emeleten helyezkedett el oly módon, hogy alapterülete mind a „kaszárnyára”, mind az előtte lévő traktusra kiterjedt (21–22. ábra). Ezáltal egy hatalmas, 47×18 méteres terem alakult ki,¹⁰⁷ melyet a források is megerősítenek, hiszen Lubenau szerint benne „száz asztal is állhatott”. Ez a gyakorlat, melynek során egy korábbi épület helyébe egy komplex, rendszerint emeletes palota épül az emeleten nagyteremmel, európa szerte elterjedt lehetett. Marosi Ernő szerint ez történt

¹⁰⁵ Horváth 1990b. 37.

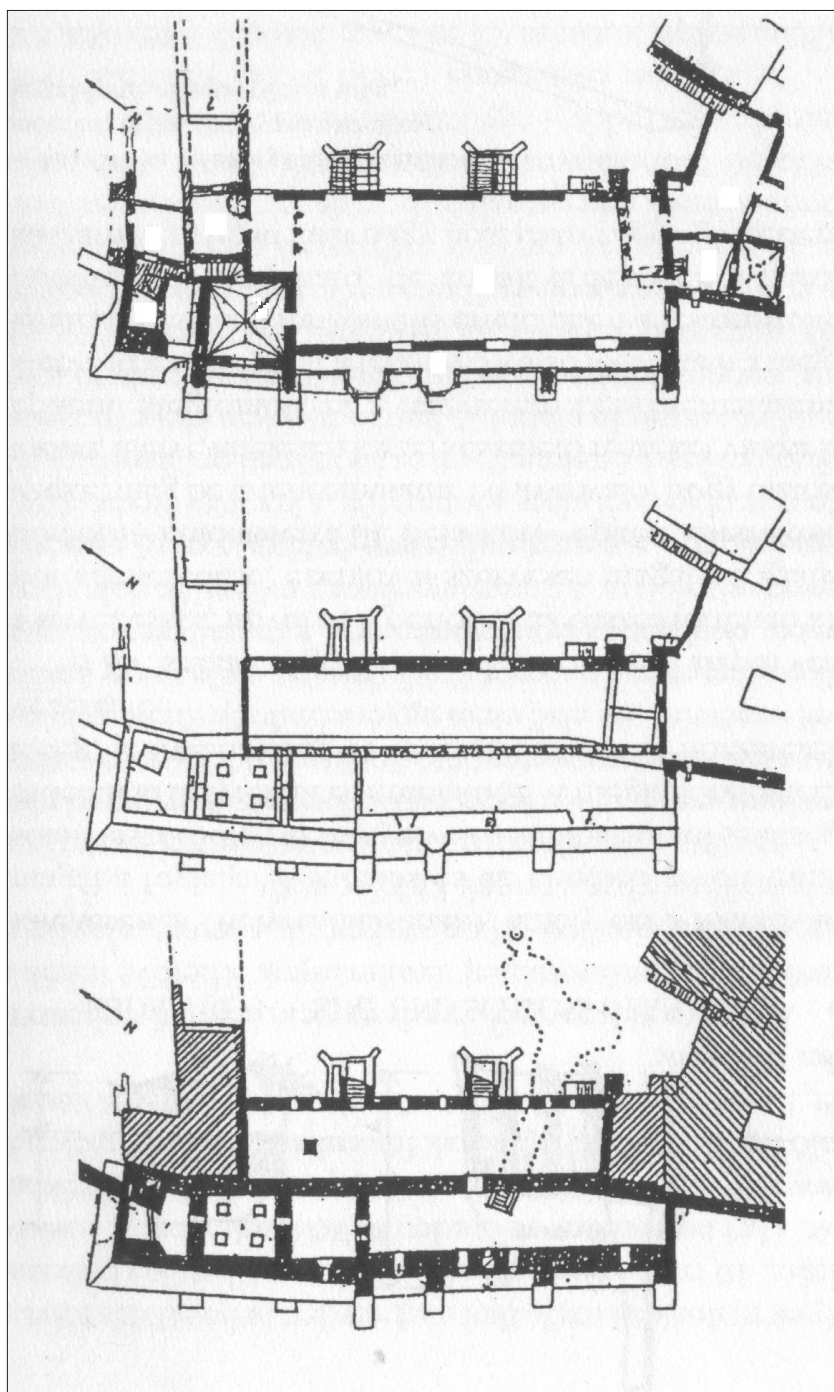
¹⁰⁶ Horváth 1990a. 83. Az említett címerek egyikével 1996 nyarán a „kaszárnya-épület” pincéjében lévő I. számú kőtárban magam is találkoztam, amikor építészhallgatókkal nyári táborban a fellelhető kőanyagot mértük és dolgoztuk fel.

¹⁰⁷ Horváth 1984. 21.

21. ábra. A díszterem keresztmetszete. A szerző rajzai (1992–1993)

A bal oldali ábra a három épület (III. Béla palotaszáma, Vitéz János lovagterme, kaszánya) viszonyát mutatja, míg a jobb oldali a lovagterem keresztmetszetét ábrázolja. Ez utóbbi rajzon jól látható az északi végfal III. Béla kori kváderkő falazata, melyben – a kapu küszöbénél – azonosítható volt az eredeti padlószint.

22. ábra. A palota alaprajzai. Vukov Konstantin rajzai (Vukov 1997. 28.)
 Balról: pince, földszint, emelet. A nagyterem két végében jól látható a két karzat, mely az északi oldalon a Szibillák kápolnája (csillagboltozottos tér) beharapása, a déli oldalon a nevezetes faldarab léte miatt felmerült ellenérvék válaszául született.

Esztergomban is, ahol „... a 15. században korábbi palatiumot helyettesítettek modernebbel, nagyobbval”.¹⁰⁸

A díszterem padlószintjét az épület keleti (udvar felőli) falában megtalált egyik ablakfülke eredeti helyén megmaradt padlóburkolat töredéke határozza meg. Ez egyébként azonos magasságban van a dunai traktus falkoronájában és az egyik támpillér tetején talált, letört kőkonzoltövek által meghatározott nívóval.¹⁰⁹

Míg a díszterem padlójának szintje egyértelműen meghatározható volt, addig a „mennyezetére” vonatkozóan csak feltételezéseink lehetnek. Sajnos a palota pusztulása oly mértékű volt, hogy a födém- és tetőszerkezetnek és a hozzájuk kapcsolódó falszakaszoknak nyoma sem maradt. Így pusztán az analógiákat hívhatták segítségül a kutatók, amikor a terem magasságát, a födém, illetve a dongaboltozat vállmagasságát megbecsülték. Magának a térlefedő szerkezetnek a meghatározása egyértelműbb volt, hiszen ennek bizonyos részleteire a korabeli beszámolók kitértek. Lubenau korábban már bővebben idézett leírása szerint:

„Oszlop vagy pillér nem állt benne. Mennyezetét szép faragott és aranyozott rozetták díszítették.”

Olyan szerkezetről lehet tehát szó, mely a közel 18 méteres fesztávot közbenső alátámasztás nélkül áthidalhatta, s felületét rozetták díszítették. A fából készült kazettás síkfödém a fesztáv nagysága, a kő- vagy téglaboltozat pedig a palota megmaradt falainak vékonysága miatt nem jöhet számításba.¹¹⁰

Ebből következően a díszterem a tetőszerkezettel egybeépített, félköríves, illetve enyhén csúcsíves fadonga fedésű lehetett. Ez a fedési mód – mint Vukov Konsztantin kimutatta – Európa-szerte használatos volt. Magyarországon sem lehetett egyedülálló, hiszen Marosi Ernő szerint a kőboltozatos vajdahunyadi, a felső szintjén minden bizonnyal fadonga fedésű budai (Friss-palota) példa mellett¹¹¹ ennek elterjedtségét éppen „Vitéz János érsek esztergomi palotája is bizonyítja, amelynek kutatásai során hasonló típusú terem vált rekonstruálhatóvá”.¹¹²

E példák mellett az utóbbi évek kutatása Visegrádon, a királyi palota ÉNY-i palotaszárnyában feltételez hasonló szerkezetet.¹¹³ A fedéssel kapcsolatban több ellenvélemény is megfogalmazódott. Az egyik kérdéses részlet a nagyterem szabálytalan alakja volt, melybe a Szibillák kápolnája az északnyugati sarokban belemetsz. További problémák forrásává vált az a nevezetes falrész, amely a terem déli

¹⁰⁸ Marosi 1990. 44.

¹⁰⁹ Vukov 1990. 108.

¹¹⁰ Ennek ellenére egy korai (1979-es) rajz erejéig Horváth István is eljátszott a kazettás síkfödém gondolatával. Lásd: 23. ábra.

¹¹¹ Vukov 1990. 100–103.

¹¹² Marosi 1987. 567.

¹¹³ Buzás–Szőke 1990. 141. 34. lábjegyzet, Buzás–Lövei 2001. 16.

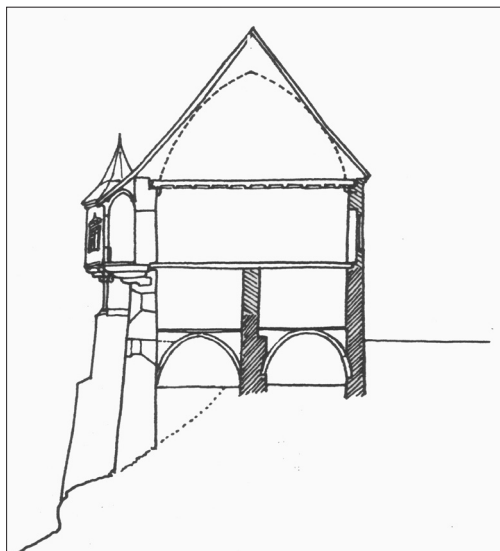
végén, középtájt az oromfalba bekötve, néhány méter hosszon a rekonstruált padlósínt felett állt. Ennek léte több kutató – pl. Buzás Gergely, Móga Sándor – szemében az egész lovagterem létét kérdőjelezte meg. A probléma feloldására Horváth István és Vukov Konstantin a díszterem mindkét végében karzatot javasolt elképzelni.¹¹⁴ Móga Sándor – aki egyébként a 90-es évek elején az esztergomi rekonstrukciós munkálatok építésze volt – nem elégedett meg ezzel a felvetéssel. Szerinte a palota az emeleten is kéttraktusos volt, azaz a középfőfal az emeleten is megvolt. A síkmennyezetes fedésű nagyterem csak a palota udvari traktusára, tehát nagyjából a mai „kaszárnnyára” terjedt ki. Nézete szerint Lubenau számára egy feleakkora, tehát $9,5 \times 47$ méteres sík, kazettás mennyezetű ebédlő is elég tágasnak tűnhetett¹¹⁵ (24. ábra).

A Vitéz-palota másik, a viták által leginkább érintett részlete a nyugati, dunai oldal loggia- és zárterkély-sora. Ezt a kutatók egyértelműen a vajdahunyadi példa másának gondolták. A források minden esetben említik a nagyteremből közvetlenül megközelíthető, kétsoros, vörösmárvány oszlopokkal tagolt és boltozattal fedett erkélyt, melyről a Dunára nyílt kilátás. A loggiasor léte régészeti eszközökkel egyértelműen bizonyítható. A várfal előtt álló traktus külső falát eredetileg négy támpillér támasztotta meg. Ezek ugyan már visszabontott formájukban láthatók, de az egyik (északról a második) tetején ötszög alakban, illetve tőle délre a falkoronában letört kőkonzolok töve őrződött meg. Ezekről már Várnai Dezső is beszámolt. Horváth István említ egy 1870-ben készült fényképet, melyen jól látható, hogy akkor még a negyedik támpillér is hasonló, nem rézsús lezárású volt.¹¹⁶ A konzolok eredetileg négy, egymás fölötti sorban, egyre erősebb kiállással helyezkedtek el, s ezek tartották a loggia vörösmárvány folyosó-lemezeit, melyekből – akárcsak a konzolokból – több jó állapotú is megmaradt. Korai, 1978-as rekonstrukciós rajzán Horváth István még a Meyerpeck-metszethez hasonlító, a támpillérek közötti boltívekkel megtámasztott loggiákat rajzolt, ezt a feltételezést azonban a feltárás nem erősítette meg, mert a boltíveknek semmilyen nyomát (váll, lenyomat stb.) sem találták. Emiatt, s különösen Vukov Konstantin kutatási eredményeinek következtében a loggiasort inkább a vajdahunyadi példa alapján képzelték el. Azt feltételezték, hogy az esztergomi és a vajdahunyadi zárterkélyek meglepően erős formai hasonlósága művészettörténeti, illetve történeti okokkal, nevezetesen a budai Friss-palota részleteinek – és egészének – közös mintául választásával magyarázható. Marosi Ernő határozottan elutasította ezt a rekonstrukciós javaslatot, melyet „egy szélső rekonstrukciós lehetőség elkötelezettjének” nevezett, s úgy ítélte meg, hogy a budai Friss-palota kutatása kapcsán született új eredmények

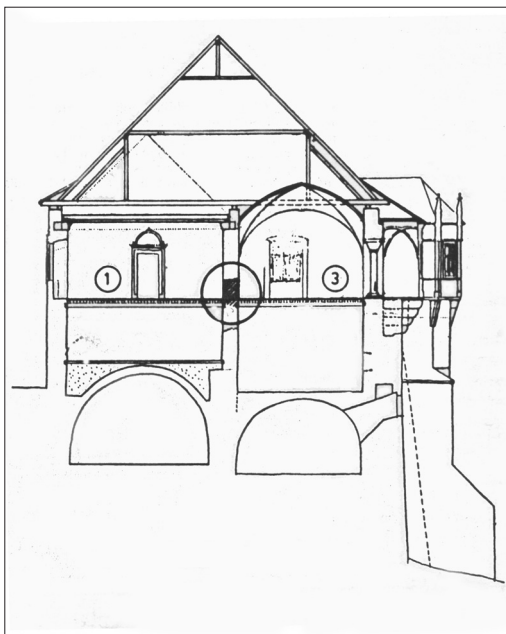
¹¹⁴Rég. Füzet. 1997. 87., Vukov 1994. 247.

¹¹⁵Móga 1994. 36.

¹¹⁶Horváth–Vukov 1986. 21.

23. ábra. A lovagterem fedésének korai, kazettás famennyezettel való fedése. Horváth István rajza
(Horváth 1984. 25. 3. kép)

24. ábra. A kéttraktusos díszterem keresztmetszete. Móga Sándor rajza
(Móga 1994. 36. 6. ábra)

(Buzás Gergely és Végh András zárterkély-rekonstrukciója¹¹⁷) „megrendítik és korlátozzák a Buda–Vajdahunyad–Esztergom hármass felvetésének értelmét”.¹¹⁸

Mivel a fentiekben már több ízben említett kőkonzolok ma is eredeti helyükön találhatók, „a Buda–Vajdahunyad–Esztergom hármass felvetésének” megkérdőjelezése a zárterkélyek létét nem fenyegeti, csupán a lehetséges kapcsolatok számát csökkent(het)i. Sajnos, a korabeli – és fennmaradt – metszetek meglehetősen elnagyoltan ábrázolják a palota dunai oldalát. A támpillérek több esetben is azonosíthatók, de maguk a zárterkélyek csak a Meyerpeck-féle rajzon (15. ábra) szerepelnek. Itt sem tisztázható egyértelműen, hogy valóban minden támpillér hordozott zárterkélyt – mint azt Horváth István feltételezte –, vagy csak az északi kettő létezett. Ezzel a lehetőséggel számolt Vukov Konstantin, amikor a palota alaprajzán már csak ezt a két zárterkélyt szerepeltette (22. ábra: jobb szélső rajz).

A két kutató rekonstrukciós elképzelései nemcsak a Vitéz-palota dísztermére terjedtek ki, hanem érintették a korábbi palotamagot is. Fontos felfedezésük volt a Meyerpeck metszetén (15. ábra) is látható egyik kéménykürtő párkányának és alsó téglasorainak azonosítása, mely eredeti helyén befalazva lehetővé tette a kürtő ívének és méretének meghatározását is.¹¹⁹ Ez az eredmény, melyet – mint láttuk – korabeli ábrázolás is alátámaszt, megdöbbentően hasonlít a Schedel-krónika Budáról készített képén látható kéménykürtőkhöz. Ezek tehát ez idő tájt egy elterjedt kürtőtípus képviselői lehettek.

A Fehér torony eredeti kialakításával kapcsolatos elképzelésükhöz a kéménykürtőkénél jóval kevesebb adat állt rendelkezésükre. Maguk a fennmaradt ábrázolások sem nyújtanak elegendő támpontot a III. Béla kori lakótorony magasságát – és szintjeinek számát – illetően. A már többször említett Meyerpeck-metszet (15. ábra) alapján az biztosan állítható, hogy a torony legalább kétszintes lehetett és magas toronysisak fedte. Várnai Dezső feltételezése szerint a torony végső kiépítéskor – bár önmagában az is kérdéses, hogy ez az állapot egyáltalán bekövetkezett-e – három emeleti és a felettük húzódó toronyszinttel rendelkezett.¹²⁰ Ezt a feltételezést vette át Horváth István és Vukov Konstantin is, amikor a torony magasságát meghatározták (26. ábra: jobb felső rajz). Kifejezetten elutasító véleményt fogalmaz meg ezzel szemben Móga Sándor, aki úgy véli, a torony alig lehetett a mai állapotánál magasabb, s ehhez több – a tornyot egyébként nem ábrázoló – metszetet is figyelembe ajánl.¹²¹ Noha a magassága körül kibontakozott vita megnyugtató módon biztosan nem zárható le, magával a toronnyal a közeli jövőben minden bizonnyal restaurátorok mellett építészeknek is foglalkozniuk kell. Már az

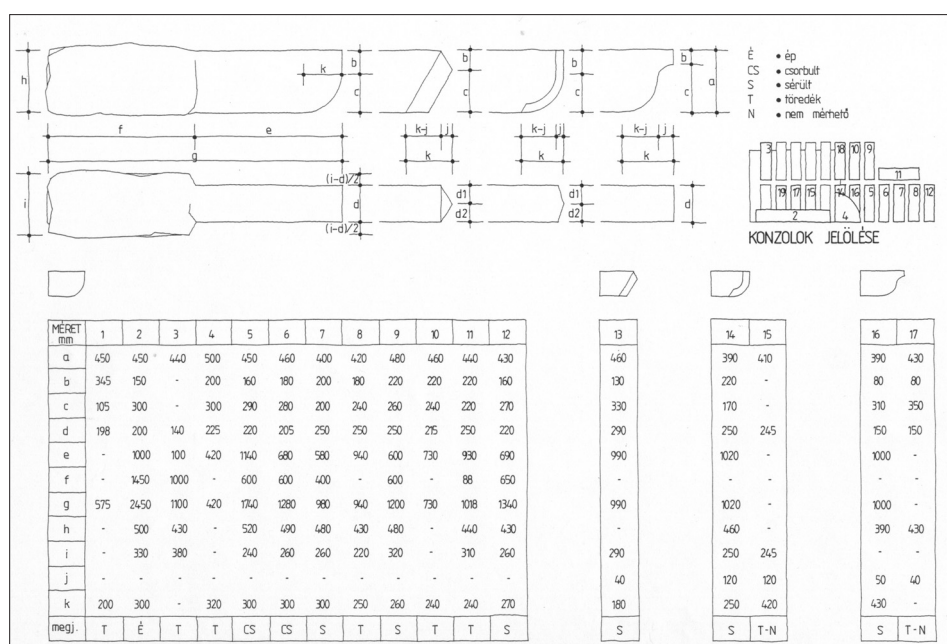
¹¹⁷ Buzás–Végh 1990. 102–123.

¹¹⁸ Marosi 1990. 44. és 45.

¹¹⁹ Horváth 1990b. 49. 5–6. ábra.

¹²⁰ Várnai 1974. 87. 76. kép.

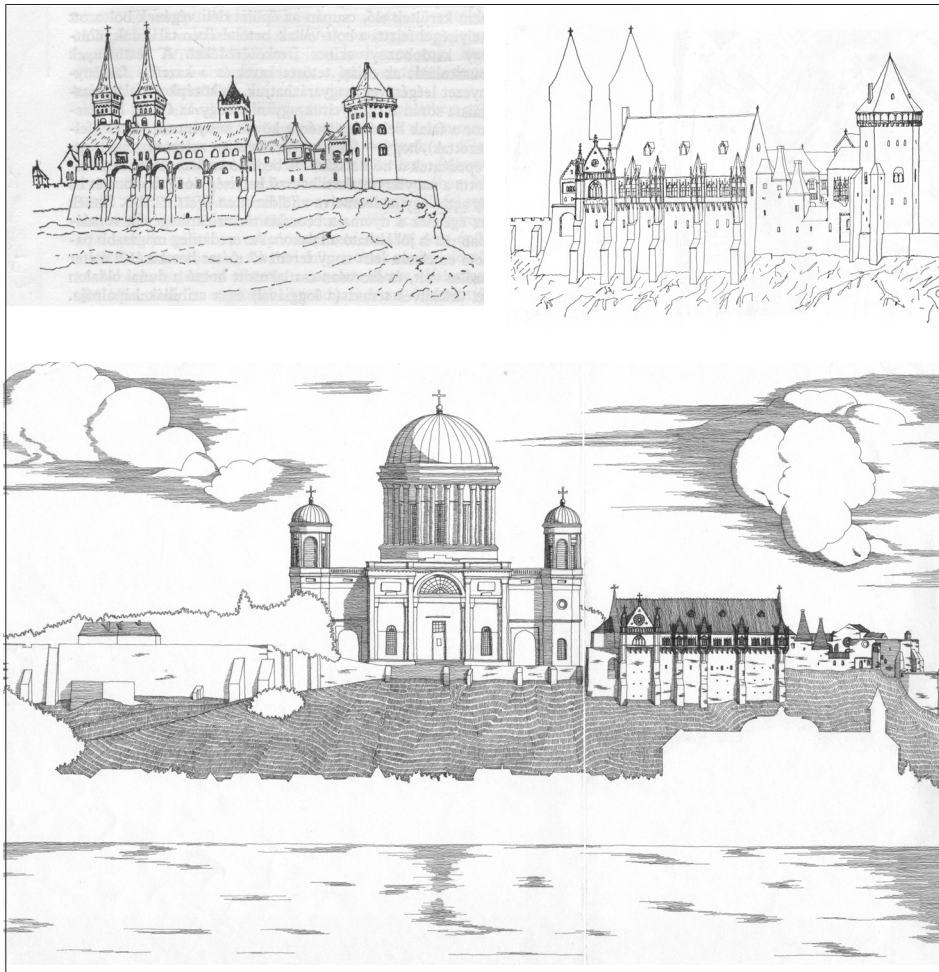
¹²¹ Móga 1993. 47–53.

25. ábra. Kőkonzolok felmérési rajza. A szerző rajza (1992)

1934–1938 közötti feltárás eredményeinek ismertetésekor utaltam rá, hogy a legtöbb építészeti és szerkezeti gond a toronyban lévő helyiségek rekonstrukciójával kapcsolatban merült fel. Gerevich Tibor és Lux Kálmán határozott döntése volt, hogy a Vitéz-stúdió boltozatait még jelzés szintjén sem építik vissza, s a termet felülről lezáró vasbeton födémét szándékosan nem az eredeti – és igazolható – szinten, hanem annál jóval alacsonyabban helyezték el. Az eredeti térélmény visszaidézését ezeken túl erősen megnehezíti a torony kiomlott falának hevenyészett, közel sem az eredeti körvonalat követő, 15. századi pótlása (14. ábra). A torony képen jelentősen változtatna a korábbi elhibázott döntések következményeinek felszámolása. Ennek egyik fontos lépése lehetne a pinceszinten jól láthatóan meglévő eredeti alaprajzi kontúr visszaállítása, illetve a minden szempontból – építészeti koncepció, hely, állapot, szerkezeti kialakítás – rossz födém elbontása és a boltozat hevedere által meghatározott magasságban új szerkezet építése. Mivel a torony biztosan és igazolhatóan magas sisakkal volt lefedve, ezért ennek visszaépítése szintén pozitív változást eredményezne, többek között a tető vízvezetése tekintetében. Ezen beavatkozások nélkül ugyanis nehezen képzelhető el az egyébként arra már bőven megérett falképek korszerű restaurálása.

Az esztergomi Várhegy középkori épületeinek pusztulása és újrafelfedezése leginkább a mindenkorai építési tevékenységgel függött össze, pontosabban: ez

26. ábra. A palota rekonstruált dunai homlokzata.

Bal felső rajz: Horváth István rajza (Horváth 1978. 332.), még a Meyerpeck-féle boltívekkel,
jobb felső rajz: Horváth István rajza (Horváth–Vukov 1990. 95. 10. ábra),
alsó kép: a szerző rajza (1992)

szabta meg a kutatás célját és lehetőségeit egyaránt. A 18–19. század érseki építkezései szinte nyomtalanul tüntették el a korábbi időszak maradványait, ezzel párhuzamosan azonban megfogalmazódott ezek módszeresnek nevezhető felmérése és kutatása iránti igény is. Az 1934–1938 közötti feltárás alapvető meghatározója szintén az építkezés volt, hiszen ennek koncepciója, s az ebből fakadó rövid határidő és korlátozott kiterjedés döntően befolyásolta a rekonstrukció eredményessé-

gét. A 60-as évek közepétől kisebb-nagyobb megszakításokkal közel harminc éven át tartó ásatást is a helyreállítási munkákhoz való szüntelen igazodás kényszere jellemezte. Ennek a ráutaltságnak két fő mozgatórugója volt: egyik a rekonstrukciós elképzeléseket megalapozó kutatási eredmények iránti – szoros határidőkhöz kötött – igény, a másik pedig a régészek aggodalma volt a tekintetben, hogy a tervezett építkezés végleg megakadályozza a terület későbbi kutatását. Mindkettő erős időkényszert gerjesztett, s ez volt jellemző a Várhegy emlékeinek kutatására a 90-es évek közepéig, amikor is a végre megindult építkezés miatt a feltárást lezárták.

Sic transit gloria mundi!

Ez a felirat és egy színes falfestmény díszítette az érseki palotának egyik folyosóját még 1587-ben is, amikor a többször idézett Reinhold von Lubenau császári követként a Várhegyen járt. Hogy ezt az emléket megőrizte, arra utal, Lubenau is átérezte, milyen mértékű pusztulás nyomai között jár. S ez – mint láttuk – ma sem ért véget, hiszen az OMvH és az ÁMRK a Vármúzeum rekonstrukciójának központi motívumaként 2000-ben helyreállította és kiegészítette a ... „kaszánya-épület” barokk kori formáját.

IRODALOMJEGYZÉK

Balogh 1955.	Balogh Jolán: <i>Az esztergomi Bakócz-kápolna</i> . Képzőművészeti Alap, Budapest 1955.
Bérci 1996.	Bérci László: Az esztergomi Árpád-kori palota és kápolna restaurálásának története. <i>Műemlékvédelem</i> 1996/3. 187–193.
Buzás–Lövei 2001.	Buzás Gergely–Lövei Pál: <i>A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárterkélye</i> . Visegrád 2001.
Buzás–Szőke 1990.	Buzás Gergely–Szőke Mátyás: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. <i>Castrum Bene</i> 2/1990. Budapest 1990. 132–145.
Buzás–Végh 1990.	Buzás Gergely–Végh András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzati rekonstrukciójához. <i>Castrum Bene</i> 2/1990. Budapest 1990. 102–123.
Cselebi 1904.	<i>Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660–1664</i> . Ford. Karácson Imre. MTA, Budapest 1904.
Csorba 1978.	Csorba Csaba: <i>Esztergom hadi krónikája</i> . Zrínyi, Budapest 1978.
Dercsényi 1947.	Dercsényi Dezső: <i>Az esztergomi Porta Speciosa</i> . MOB, Budapest 1947.
Dercsényi–Zolnay 1956.	Dercsényi Dezső–Zolnay László: <i>Esztergom</i> . Képzőművészeti Alap, Budapest 1956.
Edvi 1928.	Edvi Illés Gyula: <i>Az esztergomi főszékesegyház</i> . Franklin, Budapest 1928.

- Feld 1989. Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. *Castrum Bene* 1989. 8–21.
- G. Györffy 1991. G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*. Művészettörténeti füzetek 20. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
- Gervers-Molnár 1972. Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti füzetek 4. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- Györffy 1971. Györffy György: *István király emlékezete*. Helikon, Budapest 1971.
- Györffy 1983. Györffy György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest 1983.
- Györffy L. 1886. Györffy Lajos: *Az esztergomi bazilika története és leírása*. Esztergom 1886.
- Horváth 1978. Horváth István: Város a föld alatt. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Panoráma, Budapest 1978. 297–343.
- Horváth 1979. Horváth István: Esztergom. In: *Magyarország Régészeti Topográfia* 5. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 78–231.
- Horváth 1984. Horváth István: Az esztergomi Várhegy ásatásának új leletei. In: *A Dunántúl településtörténete*. MTA, Budapest 1984. 17–28.
- Horváth 1990a. Horváth István: Vitéz János palotájának régészeti feltárása. In: *Esztergom évlapjai*. Esztergom 1990. 59–77.
- Horváth 1990b. Horváth István: *Mátyás kori építkezés az esztergomi várban*. Tudományos füzetek 6. Komárom Megyei Múzeumi Szervezet, Tata 1990.
- Horváth B. 1995. Az 1995. október 24-én az esztergomi Vármúzeumban, a helyreállítás lehetőségeiről tartott konferencia jegyzőkönyve. Összeállította: Horváth Béla.
- Horváth–Vukov 1986. Horváth István–Vukov Konstantin: *Vitéz János esztergomi palotája*. Tudományos füzetek 2–3. Komárom Megyei Múzeumi Szervezet, Tata 1986.
- Istvánffy 2001. Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája*. Balassi, Budapest 2001.
- Kelényi 1976. Kelényi György: *Franz Anton Hillebrandt*. Művészettörténeti füzetek 10. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- KEMTK 1993. *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*. Szerk: Balogh Kata–Bárdos István. Tatabánya 1993.
- Kristó 1982. Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. *Századok* 116. évf. 1982. 5. sz. 959–968.
- Lux 1942. Lux Géza: Az esztergomi ásatások építész feladatai. Klny. *Építészet* 1942/3.
- Marosi 1972. Marosi Ernő: Egy gótikus madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője. *Művészettörténeti Értesítő* 1972. 93–103.
- Marosi 1987. Marosi Ernő: A királyi udvar építésze Zsigmond korában. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Akadémiai Kiadó, Budapest 563–578.
- Marosi 1990. Marosi Ernő: A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma. *Castrum Bene* 2/1990. Budapest 1990. 40–52.
- Máthés 1827. Joanne Nep. Máthés: *Veteris Arcis Strigoniensis...* Esztergom 1827.

- MÉ 1973. Általános értékelése az Esztergomi Vármúzeum és Várhegy építészeti kialakítására kiírt tervpályázatnak. *Magyar Építőművészet* 1973/2. 2–8.
- Móga 1993. Móga Sándor: Esztergom hiteles ábrázolásai 1595-ből. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 93/1. Budapest 1993.
- Móga 1994. Móga Sándor: Néhány építészeti kérdés Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 1994/1. 32–37.
- Móga 1995. Viszontválasz néhány kérdésre Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 1995/2. 121–122.
- MTSZ 2000. *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Bertényi Iván. Osiris, Budapest 2000.
- Prokopp Gy. 1977. Prokopp Gyula: Barkóczy Ferenc érsek esztergomi építkezése. *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 261–270.
- Prokopp M. 1973. Prokopp Mária: Az esztergomi várkápolna gótikus falképeinek stílusvizsgálata. *Művészettörténeti Értesítő* 1973. 187–198.
- Rég. Füz. 1997. Régészeti Füzetek. Ser. I. no. 49. MNM, Budapest 1997.
- Rózsa 1959. Rózsa György: *Régi magyar városképek*. MNM, Budapest 1959.
- Rupp 1870. Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. Pest 1870.
- Tóth 1986. Tóth Péter: Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán (1697). In: *Somogy megye múltjából* 17. kötet. KML, Kaposvár 1986.
- Várnai 1974. Várnai Dezső: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. In: *Magyar Műemlékvédelem 1971–72*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
- Villányi 1891. Villányi Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából*. Esztergom 1891.
- Vukov 1990. Vukov Konstantin: Az esztergomi Vármúzeum Vitéz János korabeli rekonstrukciós programja. In: *Esztergom évlapjai*. Esztergom 1990. 78–160.
- Vukov 1991. Vukov Konstantin: Egy lépcső kórtörténete. *Pavilon* 6. sz. 1991. 8–13.
- Vukov 1994. Vukov Konstantin: Válasz néhány kérdésre Vitéz János esztergomi palotájával kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 1994/4. 246–248.
- Vukov 1997. Vukov Konstantin: Az esztergomi palota rekonstrukciója. *Ország-építő* 1997/1. 23–28.
- Wehli 2001. Wehli Tünde: Művészet a honfoglalástól 1241-ig. In: *Magyar művészet a kezdetektől 1830-ig*. Egyetemi Könyvtár, Budapest 2001.
- Wierdl 2002. Wierdl Zsuzsanna: Az esztergomi magyar királyi kápolna és palota freskóinak restaurálása. *Műemlékvédelem* 2002/4. 20–216.
- Zolnay 1982. Zolnay László: *Az elátkozott Buda*. Magvető, Budapest 1982.
- Zolnay 1983. Zolnay László: *A középkori Esztergom*. Gondolat, Budapest 1983.

CHAPTERS FROM THE EPILOGUE OF ARCHITECTURAL
HISTORY OF THE MEDIEVAL BUILDINGS
ON THE CASTLE HILL OF ESZTERGOM
(*History of ruining and reconstruction*)

Summary

Esztergom was the one of the most important places in the medieval Hungary. Here was the palace and court of the early kings of the House of Árpád (between I. István and IV. Béla) and here the archbishopric centre has been working since the beginning of the 11th century. Many of the kings and archbishops built or rebuilt palaces, towers, churches and walls of fortress on the top of the Castle hill. The deconstruction of medieval buildings ensued as a result of Turkish wars, especially at the end of 16th century. The ruins which survived the devastation of wars were destroyed in the course of building of new archbishopric centre during the 18–19th centuries. The research about medieval ruins started in 1934, when the early-Gothic royal palace was found. This essay tries to present the process of deconstruction and research of medieval buildings.

Keywords: Esztergom, architectural history of medieval Carpathian Basin, Palace of Vitéz János

